

UNIVERZITA PARDUBICE

FAKULTA FILOSOFICKÁ

DIPLOMOVÁ PRÁCE

2023

VLKOVSKÁ VERONIKA

Univerzita Pardubice

Fakulta filosofická

Dnešní člověk a společnost pohledem Ericha Fromma

Diplomová práce

2023

Vlkovská Veronika

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Akademický rok: 2021/2022

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(projektu, uměleckého díla, uměleckého výkonu)

Jméno a příjmení: **Bc. Veronika Vlkovská**
Osobní číslo: **H21339**
Studijní program: **N0223A100011 Filosofie**
Téma práce: **Dnešní člověk a společnost pohledem Ericha Fromma**
Zadávající katedra: **Katedra filosofie a religionistiky**

Zásady pro vypracování

Záměrem diplomové práce je objasnit Frommův pohled na situaci člověka v současném světě, a to na základě analýzy jeho děl i myšlenek jemu blízkých autorů. Na základě rozboru Frommova díla pak práce představí Frommovu vizi ohrožení naší civilizace a eventuální východiska vedoucí k její záchraně.

Rozsah pracovní zprávy:
Rozsah grafických prací:
Forma zpracování diplomové práce: **tištěná/elektronická**

Seznam doporučené literatury:

1. Fromm, E., *Mít, nebo být.* (přel. Jan Lusk) Praha, Portál, 2020.
2. Fromm, E., *Strach ze svobody.* (přel. Vlastislava Žihlová). Praha, Portál, 2014.
3. Fromm, E., *Umění být* (přel. Vlastislava Žihlová, dědicové, a Milan Váňa). Praha, Portál, s.r.o. 2016.
4. Fromm, E., *Umění milovat* (přel. Jan Vinař). Praha, Portál, 2015.
5. Fromm, E., *Umění naslouchat* (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2018.
6. Funk, R., *Erich Fromm* (přel. Vlastislava Žihlová). Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994.
7. Lankshear, C., *On Having and Being: The Humanism of Erich Fromm.* Published by: Peter Lang AG, 2003.
8. Black, J. A, *The Path to a "Sane Society"*. Published by: Sage Publications.

Vedoucí diplomové práce: **doc. PhDr. Aleš Prázný, Ph.D.**
Katedra filosofie a religionistiky

Datum zadání diplomové práce: **31. března 2022**

Termín odevzdání diplomové práce: **31. března 2023**

doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D.
děkan

Mgr. Ondřej Krása, Ph.D.
vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2022

Prohlášení autora

Prohlašuji:

Práci s názvem Dnešní člověk a společnost pohledem Ericha Fromma jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon), ve znění pozdějších předpisů, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Beru na vědomí, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů, a směrnici Univerzity Pardubice č. 7/2019 Pravidla pro odevzdávání, zveřejňování a formální úpravu závěrečných prací, ve znění pozdějších dodatků, bude práce zveřejněna prostřednictvím Digitální knihovny Univerzity Pardubice.

V Pardubicích dne 20.3.2023

Vlkovská Veronika v. r.

PODĚKOVÁNÍ

Především bych chtěla poděkovat za trpělivost, schovívavost a odborné poznámky v celém průběhu zpracování vedoucímu své práce doc. PhDr. Aleši Práznému, Ph.D.

Dále bych ráda poděkovala za připomínky Mgr. Ondřeji Sikorovi, Ph.D., který mi byl také při psaní diplomové práce velmi nápomocen.

ANOTACE

Záměrem diplomové práce je objasnit Frommův pohled na situaci člověka v současném světě, a to na základě analýzy jeho děl i myšlenek jemu blízkých autorů. Na základě rozboru Frommova díla pak práce představí Frommovu vizi ohrožení naší civilizace a eventuální východiska vedoucí k její záchraně.

KLÍČOVÁ SLOVA

Erich Fromm, bytí a vlastnění, svoboda, odcizení, člověk, nová společnost, zdravá společnost

TITLE

The contemporary human and society in the view of Erich Fromm

ANNOTATION

The aim of the thesis is to clarify Fromm's view of the situation of human in the contemporary world, based on the analysis of his works and the ideas of authors close to him. Based on the analysis of Fromm's work, the thesis will then present Fromm's vision of the threat to our civilization and possible solutions leading to its rescue.

KEYWORDS

Erich Fromm, being and having, freedom, alienation, human, new society, sane society

Obsah

Úvod.....	16
1 Frommův život a hlavní inspirace	17
2 Člověk a jeho existenciální modalita.....	19
2.1. Svoboda a láska jako fundamentální elementy modu bytí.....	22
3 Odcizený člověk jako tápající individuum	24
3.1. Osvobozením k osamění	24
3.2. Moc, sláva, zisk – nebezpečné pilíře a prázdná náplň ega dnešního člověka ..	26
3.3. Existenciální alternativy u Buddha, Mistra Eckharta a Karla Marxe	27
3.4. Společnost jako určující faktor naší identity	27
3.5. Víra a láska v obou modech	29
3.6. Tržní člověk směřující k zániku	30
4 Znovunalezení se člověka v modu bytí	32
4.1. Fromm z pozice psychologa o předpokladech modu být.....	35
4.2. Koncentrace na druhé.....	37
5 Zdravá společnost.....	42
5.1. Typy charakteru jako rozhodující faktor pro existenciální modalitu	44
5.2. Psychoanalýza	46
5.3. Patologie normality potlačující primární potřeby člověka.....	47
5.4. Frommova svoboda a štěstí.....	49
6 Fromm jako utopista.....	51
Závěr	53
Bibliografie	55

Úvod

V diplomové práci se budu zabývat německým humanistickým filosofem, psychologem a sociologem Erichem Frommem, jeho myšlenkami a tím, jak pohlíží na dnešního člověka, jeho postavení ve společnosti a jeho osud. „Tématem Ericha Fromma je člověk. Čím člověk je, ještě nevíme. Víme jen, co člověk udělal z člověka. Tím spíše zůstává detektivem při svém hledání člověka Fromm.“ (Hans Jürgen Schultz)

Nejdříve se budu věnovat Frommovu životu a hlavním inspiračním zdrojům, které ho ovlivnily. Dále se pokusím objasnit hlavní Frommovu problematiku, tj. člověk a jeho existenciální modalita a to, jak Fromm pohlíží na dva základní mody žití – modus být a modus mít. Uvedu příčiny vedoucí podle Fromma k odcizení člověka se přírodě i sobě samému a s tím spojenou inklinaci k modu mít v dnešní společnosti. Budu se věnovat konkrétní představě Frommovy vize zdravé společnosti a jeho návrhům, jak žít v modu být a tím uzdravit i celou společnost, která je dle něj již natolik nemocná, že nutně spěje k zániku. Nakonec předložím i kritiku Fromma z pohledu jiných autorů a pohled na Fromma jako na utopistu. Pokusím se jeho teze propojit s dnešní společností a ukázat, že Frommova problematika je stále aktuální.

Prvotně budu vycházet z Frommových děl, a to českých i cizojazyčných (anglických či německých titulů). Mými hlavními inspiračními zdroji byla díla *Mít, nebo být?* a *Umění být*. Dále budu čerpat od autorů, kteří se Frommem zabývali a poskytují tak odbornou kritiku jeho myšlenek.

1 Frommův život a hlavní inspirace

Frommovo dílo, ve kterém se zrcadlí jeho životní zkušenost je výrazně ovlivněno okolnostmi, které ho potkaly. Proto se zmíním o jeho biografii a vlivech, jež formovaly jeho život i tvorbu. Pro získání informací o jeho životě jsem vycházela z knihy Rainera Funka *Erich Fromm*. Funk byl Frommovým asistentem mezi lety 1974 a 1980. Následně se stal ředitelem Erich Fromm Institute v Tübingen.¹ Dále jsem vycházela z Frommovy autobiografie – *Beyond the Chains of Illusions: my encounter with Marx and Freud*.

Erich Pinchas Fromm se narodil v roce 1900 v německém Frankfurtu nad Mohanem a zemřel roku 1980 ve švýcarském Locarnu. Měl židovské předky. Zabýval se především jejich postojem k životu, a právě jejich životní praxe velmi ovlivnila Frommův charakter. Co je u Fromma považováno za typické a velmi jedinečné je výrazná shoda života a díla. Původ této shody lze připisovat vlivu vyprávění o würzburgském rabínovi Seligmannu Bär Bambergovi. Ten byl Frommovým pradědečkem a stal se základním kamenem pro jeho shodu mezi životem a dílem.² Fromm byl opravdu důsledný v dodržování toho, co sám psal. To uznávali i jeho protivníci. Zkrátka to, jak Erich Fromm jednal a žil, se odráželo i v jeho tvorbě. Jeho chování k sobě samému a ostatním jen potvrzovalo to, co tvrdil a psal. Avšak židovský svět, který Fromma tolik ovlivnil a s nímž se cítil až do konce života spjat, byl naprosto v rozporu s přesvědčením o hamižných a kšeftujících Židech. Fromm se soustřeďoval na ony duchovní síly a zdroje v člověku, které rozhodují o jeho duševní spáse.³ Fromm čerpal humanistickou zkušenost především sám ze sebe. Byl přesvědčen, že pokud jsme schopni čerpat sami ze sebe a mít se rádi, pak i styk s ostatními lidmi je pro nás jednodušší. „Jen uplatňování vlastních humánních sil člověka opravdu uspokojuje a činí ho zdravým v rámci toho, co je člověku možno.“⁴

Zahájením studií sociologie v Heidelbergu u Alfreda Webera se Fromm vzdaluje ortodoxnímu židovství a setkává se s psychologii, filosofií, ale i psychoanalýzou⁵ a buddhismem.⁶ S dokončeným psychoanalytickým vzděláním si pak otevírá vlastní praxi.

¹ Bloomsbury. *Rainer Funk*. [online]. [14.3.2023]. Dostupné z: <https://www.bloomsbury.com/uk/author/rainer-funk/>

² Funk, R., *Erich Fromm* (přel. Vlastislava Žihlová). Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994, s. 14-15.

³ Tamtéž, s. 5.

⁴ Tamtéž, s. 113.

⁵ Ovlivněn Freudem a jeho psychoanalýzou.

⁶ Funk, R., *Erich Fromm* (přel. Vlastislava Žihlová). Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994, s. 35-42.

Fromm se roku 1949 odstěhoval do Mexika, kde zahájil unikátní experiment. Chtěl vybudovat psychoanalytický ústav. V Mexiku tak byl zejména psychoanalytikem a sociálním psychologem, zatímco ve stejné době se prezentoval ve Spojených státech amerických jako kritik společnosti a politik. Jeho stoupající zájem o společenské a politické otázky ho nakonec přivedla k vizi nové potřebné společnosti. Díky pobytu v Mexiku získal Fromm potřebný odstup od americké společnosti a její průmyslové kultury pro vytvoření vize nové společnosti. Jasněji nahlížel na spojitosti mezi kapitalismem a společenským řádem a způsobem života ve Spojených státech amerických obecně. Zpočátku svého pobytu v Mexiku se intenzivně věnoval zkoumání kapitalismu nové doby a zároveň dějinám socialistických konceptů společnosti. Nakonec v roce 1953 dokončil rukopis knihy, kde se zabýval teoreticky, ale i prakticky, aktuálními společenskými a politickými otázkami. Toto období bylo zřejmě pro Fromma inspirací pro knihu *Zdravá společnost*, kde Fromm zdůrazňuje, že se mu jedná především o společnost zdravou v její psychické struktuře s produktivně orientovaným charakterem.⁷ Klíčem ke zdravé společnosti je dle Fromma právě společenský charakter.⁸

Fromm se roku 1974 rozhodl, že do Mexika se již vracet nebude a stráví své stáří v Tessinu. Studoval podrobněji Karla Marxe (a jeho marxistickou sociální psychologii) a Mistra Eckharta a objevoval vše, co měli tyto dva myslitelé společné. Oba vycházeli ze životní zkušenosti a v jejich učení bylo podobné, že shodně nacházeli naplněnost lidského života tam, kde jsou základem vlastní lidské schopnosti, jednota rozumu, lásky a produktivního chování. Pokud nenaplňujeme svůj život vlastními silami, ale něčím pocházejícím zvenčí, ne od nás samých, tak tyto náhražky dle Marxe i Mistra Eckharta dělají náš život nudným, prázdným a nenaplněným.⁹ Zde se Fromm inspiroval a dostává se více k tématu mít versus být.

Fromm ve svém díle rozvíjí vlastní, jedinečný a radikální humanistický postoj a zpracovává osobité pojetí psychoanalýzy a lidského bytí v průběhu své více než padesátileté kariéry humanistického filosofa a psychologa. Souběžně zůstává marxisticky uvažujícím sociologem i psychoanalytikem a obě tyto své identity vzájemně propojuje. U Fromma je tak nutné ocenit jeho univerzálnost. To oceňuje i Ernst Bloch, utopický

⁷ Více o typech charakteru dále v práci.

⁸ Funk, R., *Erich Fromm* (přel. Vlastislava Žihlová). Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994, s. 98–105.

⁹ Tamtéž, s. 113.

filosof a nositel ceny Sigmunda Freuda za vědeckou prózu: „Vážím si Fromma jako odedávna obzvlášť činného a úspěšného stavitele mostů mezi psychoanalýzou a sociologií a jako humanisty.“¹⁰ Fromm tedy nebyl jistě pouze filosofem, zároveň ho považujeme za jednoho z předních psychologů, psychoanalytiků a sociologů 20. století.

Kritické myšlení pro něj znamená neoddělovat společenskou a osobní analýzu. Fromm tak rozvíjí svůj sociálně humanistický ideál založený na dynamické analýze ekonomie, politiky a psychologických vlivů, které formují základy naší společnosti. Frommův humanismus pohlíží na lidstvo jako na část přírody. Fromm se domnívá, že lidské kultury a jednotlivci mají různý potenciál pro to, čím se mohou stát. Dle Fromma sice záleží na druhu společnosti a jednotlivců v nich žijících, přesto lidské bytosti mohou existovat pouze jako bytosti společenské. Musejí být socializováni tak, že sami budou chtít a dělat to, co je potřebné pro zajištění chodu společnosti.¹¹

Fromm zanechal vliv i v českém filosofickém prostředí. Setkal se například s Milanem Machovcem, který v 60. letech ještě společně s Ernstem Blochem zahájil dialog mezi marxisty a křesťany. Machovec změnil „Seminář pro marxistické kritiky náboženství a náboženské historie“ na Karlově univerzitě v seminář dialogický, kterého se právě Fromm účastnil a ovlivnil tak přímo Machovo dílo *Ježíš pro moderního člověka*.

2 Člověk a jeho existenciální modalita

Fromm se zabýval především člověkem a jeho spojením se společností. Ve všech jeho dílech si lze všimnout důležitosti sebeuvědomění a dále uvědomění si své vnitřní hodnoty. I když jsme dosáhli značné úrovně lidské svobody, pro člověka dle Fromma natolik důležité vlastnosti, tak od ní nakonec utíkáme do zmatenosti a ztracenosti v dnešním světě, jelikož se bojíme činit rozhodnutí sami za sebe a žít aktivní život, jež ke svobodě vede. Již byla zmínka o shodě Frommova díla a života. Fromm nabádá k aktivnímu životu vedoucímu ke svobodě a z jeho autobiografie *Beyond the Chains of Illusions: my encounter with Marx and Freud* se dozvídáme, že i on sám takto žil.

¹⁰ Tamtéž, s. 127.

¹¹ Lankshear, C., *On Having and Being: The Humanism of Erich Fromm*. Published by: Peter Lang AG, 2003, s. 55.

Popisuje, jak byl během studené války politicky aktivní, jelikož cítil povinnost nezůstávat pasivním ve světě spějícímu ke katastrofě.

Hlavní Frommova problematika se točí kolem rozdílu mezi modem mít a být. To jsou dle Fromma dva základní mody žití, dvě základní orientace ke světu, ale zároveň i dva základní postoje člověka k sobě samému. Můžeme o nich mluvit jako o dvou rozlišných charakterových strukturách, kde závisle na tom, v jakém modu lidé žijí, se odráží jejich jednání a celá existence na světě. Modus mít znamená přivlastňovací a majetnický vztah ke světu. Člověk chce každého a každou věc vlastnit. Naproti tomu modus být znamená životnost a pravou vztaženost ke světu, pravou skutečnost věci nebo člověka.¹² Lidé v každém modu jednají jinak a jsou úplně jinými osobnostmi. Dle toho, který modus u nás převládá, liší se i náš charakter. Převládající modus určuje myšlení, cítění a jednání daného člověka.¹³ V dnešní společnosti je převládajícím modem modus vlastnický. Člověk je převážně orientován na vlastnění a sám sebe určuje dle toho, kolik toho má nebo co si ještě může koupit a čeho může získat více. Vlastně vše lze nyní vlastnit, nebo minimálně si přát to vlastnit. A pod tímto naším přáním vlastnit se mohou objevit i lidé.

Mistr Eckhart, nejvýznamnější myslitel německého mysticismu, bravurně vysvětluje právě rozdíl mezi vlastnickým modem existování a modem bytí. Duševní chudobu nespojuje s chudobou vnější, chudobou věcí (i když je dobrá a doporučeníhodná), ale říká: „Chudý je ten člověk, který nic nechce, nic nezná a nic nemá.“¹⁴ Na poznání nelze nahlížet jako na něco, co chceme vlastnit a s čím je spojena naše identita. Naše vědění nás ani nemá „naplňovat“, nemáme na něm lpět, nebo po něm toužit. Mělo by být činností myšlení. Mistr Eckhart se ke stavu „nic nemít“ stavěl velmi radikálně. Dle něj bychom se měli oprostít od veškerých vlastních věcí i vlastních aktivit. Avšak to není myšleno tak, že bychom neměli vlastnit vůbec nic nebo nic nedělat. Dle Mistra Eckharta bychom měli být připoutáni k tomu, co vlastníme a máme, což zahrnuje i Boha. Lidé by se měli více zaměřit na to, čím jsou a nezabývat se zdlouhavým a nikam nevedoucím uvažováním o tom, co mají dělat. Mistr Eckhart se domnívá, že bychom se měli soustředit na to, jak se stát dobrými, a ne na počet věcí, jež máme udělat. Jedním

¹² Fromm, E., *Mít, nebo být*. (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2020, s. 38–39.

¹³ Lankshear, C., *On Having and Being: The Humanism of Erich Fromm*. Published by: Peter Lang AG, 2003, s. 58.

¹⁴ Fromm, E., *Mít, nebo být*. (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2020, s. 74.

z hlavních cílů lidského života je štěstí vycházející z potěšení, jež lze definovat jako uspokojení potřeb a tužeb, které pocítujeme.¹⁵ A tyto potřeby a tužby jsou dnes skoro vždy spojovány s nějakým majetkem a motivují nás k nějaké činnosti. Jinak jsou totiž lidé od přírody líní a pasivní, nechtějí dobrovolně pracovat, pokud tedy nejsou jejich činy motivovány právě materiálním ziskem.¹⁶ Bohatý člověk ovlivňuje druhé buď zastrahováním, nebo kupováním a přisvojuje si tak slávu a obdiv. Již Karl Marx na toto téma upozorňoval jako na nebezpečí pro lidstvo. Soukromé vlastnictví nás udělalo tak hloupými, že věříme, že předmět je náš pouze tehdy, pokud ho opravdu vlastníme, pouze pokud pro nás představuje nějaký kapitál, nebo ho můžeme okamžitě zkonsumovat (sníst, vypít, nosit, obývat, ...). Všechny fyzické a intelektuální smysly byly nahrazeny jedním smyslem, smyslem mít. Člověk se dle Marxe definuje dle toho, co si může za peníze koupit. Síla člověka odpovídá síle peněz a vlastnosti peněz definují vlastnosti člověka. Marx tvrdí, že ve vlastnickém modu není lidská bytost definována individualitou.

Modus vlastnění je založen tak, že objekty jeho zájmu se spotřebou zmenšují. Vlastnický modus vede, jak u jedince, tak u národů, ke chtivosti a z toho plyne interpersonální antagonismus a boj. Pokud se národy skládají z jedinců žijících v modu vlastnění, jsou války nevyhnutelné. Modus bytí naopak praxí roste. Schopnosti jako láska, rozumové a tvořivé činnosti svým procesem narůstají. Fromm uvádí, že pokud něco věnujeme, tak to v žádném případě neznamená, že bychom o to přišli. Dle Fromma je to právě naopak. Ztrácíme to, co si chceme podržet. Fromm zdůrazňuje, že jediné ohrožení modu bytí spočívá v nás samých – v nedostatku víry v život a našich regresivních sklonech.¹⁷

Modus bytí existuje jen tady a teď. Vlastnický pak v čase minulém, přítomném i budoucím. Otázka času je velmi důležitá. V bytí čas respektujeme, ale v modu vlastnictví se mu podřizujeme. Čas nám vládne. Je to nejvyšší moc průmyslové společnosti – vše musí být přesně načasované, nesmíme časem mrhat. Odtud také přísloví: „Čas jsou peníze.“ Fromm upozorňuje na to, jak nás stroje prostřednictvím času ovládají. Vnucují nám totiž svůj rytmus, aby byly využity maximálně. Pokud máme zrovna volno, může se nám zdát, že máme možnost volby, avšak i zde si většinou svůj čas organizujeme.

¹⁵ Lankshear, C., *On Having and Being: The Humanism of Erich Fromm*. Published by: Peter Lang AG, 2003, s. 56.

¹⁶ Tamtéž, s. 56.

¹⁷ Fromm, E., *Mít, nebo být*. (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2020, s. 119.

Protipólem je pak lenost, která se staví na odpor proti všeprostopující organizaci. V modu bytí je čas z pomyslného trůnu nad naším životem sesazen.

Fromm rozlišoval svět „předkapitalistický“, „předmoderní“, „předburžoazní“, „středověký“ neboli svět, ve kterém vyrůstal a svět na přelomu století. Dle Fromma je moderní svět orientován pouze na získávání peněz. On sám však již od dětství tíhnul k názoru, že zaměření se v životě pouze na peníze je ztrátou našeho času, znamením promarněného života a neschopnosti spásy duše.¹⁸ Fromm se opravdu od výdělečné společnosti lišil. Například za kapesní vydání *Umění milovat* dostal jen malý podíl za jeden výtisk, i když se prodalo bezmála milion výtisků. Samotnému Frommovi to nebylo vůbec divné. Ne, že by byl v kdovíjaké bezproblémové finanční situaci, ale protože by zkrátka na získání peněz musel vynakládat své cenné síly. Fromm v jednom interviewu těsně před smrtí řekl, že pro něj bylo důležité každé ráno věnovat se teoretické práci a celý život dodržoval pravidlo žádné výdělečné práce po ránu. Pro Fromma bylo ráno posvátné pro myšlení a netečné k výdělku.¹⁹ Mohlo by se tak možná zdát, že Fromm bude podporovat orientaci na „nic nemít“, kde by se měla skrývat podstata orientace na bytí. Nýbrž opak je pravdou. Fromm to řadí také k modu vlastnictví. Orientace na bytí vždy znamená, že životním cílem člověka jsou jeho vlastní psychické síly.²⁰ A za tyto síly považuje lásku, rozum a tvůrčí aktivitu. Na rozdíl od majetkových věcí je nelze konzumovat, kupovat ani vlastnit, lze je jen realizovat a cvičit. A jak již bylo řečeno dříve – především se pak užíváním nespotřebovávají, nýbrž rostou a znásobují se.

2.1. Svoboda a láska jako fundamentální elementy modu bytí

Fromm se dále také věnuje otázce svobody – co pro moderního člověka znamená, proč a jak se jí snaží uniknout? Fromm zmiňuje vyčlenění člověka od přírody a jeho uvědomění si sebe sama jako odděleného od ostatních lidí a přírody, čímž nastává proces zvaný individualizace. Tu podporuje výchova a v každé společnosti je daná její úroveň, za níž se jedinec nemůže dostat. Avšak s individualizací, která je obecně chápána jako něco, o co člověk usiluje, je spojen růst osamělosti, což určitě není záměrem člověka. Naše síla a integrace individualizací stoupá, tím však ztrácíme svou totožnost ve světě.

¹⁸ Funk, R., *Erich Fromm* (přel. Vlastislava Žihlová). Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994, s. 6.

¹⁹ Fromm, E., *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches. Eine sozialpsychologische Untersuchung und ... von Wolfgang Bonß*, SV III, s. 1.

²⁰ Fromm, E., *Umění být* (přel. Vlastislava Žihlová, dědicové, a Milan Váňa). Praha, Portál, s.r.o. 2016, s. 10.

Tato separace může vést k izolaci vyvolávající úzkost a nejistotu.²¹ Fromm se domnívá, že nelze odloučit pojmy lidská existence a lidská svoboda. Slovo „svoboda“ zde není použito v pozitivním smyslu jako „svoboda k“, ale ve smyslu negativním jakožto „osvobození od“ – zejména pak osvobození od pudové determinace lidské činnosti. Již v mýtu z počátku lidských dějin (muž a žena v Edenu) vidíme příklad negativní svobody – jednání proti Božím příkazům znamená osvobodit se od donucování. Jednání proti příkazu autority je prvním aktem svobody, prvním lidským aktem. Tak, jak se člověk dopustil prvního aktu svobody, je v mýtu zdůrazněno utrpení z toho plynoucí. „Osvobození se od“ je tedy odlišné od pozitivní svobody – „svobody k“.²²

Fromm se dotýká i otázky lásky. A to jak lásky k druhým, tak sebelásky. Velkým omylem v dnešní době je to, že si myslíme, že milovat druhé je ctnostné, zatímco milovat sebe samé je hříšné. Pokud totiž nebudu milovat sebe samého, nemohu milovat ostatní, tím pádem jsem sobecký. Avšak láska k sobě a láska k druhým se dle Fromma v žádném případě nevylučují. Stejně jako je ctnost milovat druhé, je ctností milovat i sám sebe – vždyť i my sami jsme lidskou bytostí. Sobeckost je dle Fromma pravým protikladem sebelásky. Dle Fromma je sobecký člověk neschopen jednak milovat druhé, zároveň ani sebe samého. Protože se nemiluje dostatečně, ve skutečnosti se vlastně nenávidí, je nešťastný a snaží se získat uspokojení ze života jiných.²³ Mistr Eckhart o sebelásce řekl:

„Miluješ-li sebe, miluješ každého jiného jako sebe. Pokud budeš milovat někoho jiného méně než sebe, nepodaří se ti skutečně milovat sebe samého, ale když miluješ všechny stejně, včetně sebe, budeš je milovat jako jednu osobu, a tato osoba je i Bůh i člověk. A tak ten je velký a spravedlivý, kdo tím, že miluje sebe, miluje stejně všechny ostatní lidi.“²⁴

Fromm pak uzavírá, že člověk se bude muset rozhodnout mezi robotismem dnešní doby a jím navrhovaným lékem pro společnost – humanistickým komunitárním socialismem. Ten Fromm popisuje jako systém, kde se každý pracující člověk aktivně podílí na tvorbě tohoto systému a pracující využívají kapitál, nikoli naopak. Dalším důležitým znakem je smysluplná práce, která člověka baví.

²¹ Fromm, E., *Strach ze svobody* (přel. Vlastislava Žihlová). Praha, Portál, s.r.o. 2014, s. 37.

²² Otázce svobody a jejím druhům se více věnuje např. I. Berlin ve své esejí *Čtyři eseje o svobodě*, avšak svoboda není primárním tématem této práce, a proto se jí zde nebudu věnovat podrobněji.

²³ Fromm, E., *Umění milovat* (přel. Jan Vinař). Praha, Portál, 2015, s. 62.

²⁴ Tamtéž, s. 64.

3 Odcizený člověk jako tápající individuuum

Po vysvětlení hlavní Frommovy problematiky je důležité pochopit to, jak Fromm vidí pozici současného člověka ve světě. A proč je dle Fromma současné uspořádání společnosti destruktivní a je třeba ho změnit. Osobnost člověka je dle Fromma souhrn psychických vlastností, které jsme buď zdělili nebo získali v průběhu života. Tyto vlastnosti nás definují a činí nás odlišnými od ostatních.

3.1. Osvobozením k osamění

Moderní doba usiluje o osvobození člověka od politických, ekonomických i duchovních pout, která jej svazují. Dostáváme se tak do období ekonomického a politického liberalismu, náboženské svobody a individualismu v osobním životě. To vše mělo jako odraz touhy po svobodě přiblížit člověka k jeho seberealizaci. Fromm však upozorňuje na fakt, že ve skutečnosti tomu tak vůbec není. Člověk zpřetrhává pouta s přírodou ve snaze ji ovládnout a stát se jejím pánem. Postupně přichází absolutistický stát na úkor církve. Oním odstraněním vnější nadvlády chce člověk dosáhnout svobody jednotlivce, která je ústředním motivem jeho nynějšího jednání. Dle Fromma oddělení člověka od přírody začíná ještě dříve – tehdy, kdy Adam a Eva opustili ráj. Tím došlo dle Fromma k přerušení spojení mezi člověkem a přírodou a začínají tím naše dějiny souběžně s odcizením.²⁵

Fromm naráží na odcizení člověka sobě, ostatním i přírodě. Člověk se stává v kapitalistické společnosti sám zbožím a své životní síly vnímá jako investice, jež jsou třeba býti zužitkovány s co možná největším ziskem. Koncentruje se na výměnu dovedností a znalostí s jinými. Tato výměna musí být samozřejmě vždy výhodná. „Život nemá žádný jiný cíl, jiné uspokojení než konzumovat.“²⁶ Naši energii nahrazují stroje, naši inteligenci stejně tak. Sice se ocitáme ve světě téměř neomezené výroby, to ale souvisí se stále narůstající spotřebou. Fromm vhodně ukazuje spotřební charakter dnešní společnosti na příkladu nakupování dnešního v protikladu s nakupováním v 19. století. Tehdy lidé kupovali to, co vydrží. Dnes se záměr přesouvá od udržování ke spotřebě. Nakupujeme, abychom následně mohli vyházovat. Vstupujeme tak do začarovaného kruhu dnešního spotřebního nakupování. Dříve platilo „staré je krásné“, dnes „nové je krásné“.

²⁵ Fromm, E., *Ihr werdet sein wie Gott*, Open Publishing, 1966. SV VI, s. 126.

²⁶ Fromm, E., *Umění milovat* (přel. Jan Vinař). Praha, Portál, 2015, s. 100.

Myslíme si, že my jsme nejvyšší silou na světě. Nebezpečí rozrůstajícího vlastnického modu v tomto světě nám však zůstává skryto. Možná ho záměrně přehlízíme, protože ho prostě vidět nechceme i přesto, že některá fakta hovoří více než jasně a poukazují na to, jak průmyslová éra nepřinesla tolik blaha, kolik jsme očekávali. Neomezená spotřeba není bezpodmínečnou podmínkou blaha nebo štěstí a nezávislost od přírody, kterou jsme si slibovali, nahrazují kolečka byrokracie, jíž jsme nutně součástí. A co více, onen tolik vytoužený hospodářský pokrok se omezuje jen na bohaté státy a narůstá tak propast mezi nimi a státy chudými.²⁷ „Přestáváme být pány techniky a místo toho se stáváme jejími otroky – a technika, kdysi živoucí prvek, ukazuje svou druhou tvář jako bohyně zkázy.“²⁸ Kybernetické lidstvo vědomě uchovává naději na lepší budoucnost, ale potlačuje fakt, že uctívá bohyni zkázy.“²⁹

I přes veškerou snahu člověka vyčlenit se od přírody, zůstává na ni stále vázán, stále je součástí přírodního světa. Jelikož právě tato identita s přírodou, popřípadě klanem nebo náboženstvím poskytují člověku určitý druh bezpečí. Fromm zmiňuje, že pokud člověk zůstává součástí přírody a nesnaží se od ní úplně osvobodit v rámci procesu individualizace, nedostavuje se ani osamělost, ani nejistota. Fromm upozorňuje na paradox růstu lidské svobody. S růstem naší svobody, roste zároveň i naše osamělost, izolovanost, nejistota. Na jedné straně máme sice pocit nezávislosti, jak jsme se odpoutali od tradic středověku, na druhou stranu roste ona izolovanost a osamělost, jsme plni nejistoty a úzkosti, což nás žene do nové podřízenosti. Pokud tak hovoříme o růstu svobody, pak říkáme, že má dialektický charakter.³⁰ Moderní společnost totiž působí na člověka dvojím způsobem. Na jedné straně je ona rostoucí nezávislost, na straně druhé pak izolovanost a osamělost. Fromm zdůrazňuje, že pokud chceme problém svobody pochopit, musíme si uvědomit obě stránky tohoto problému.

Negativní svobodu si však lidé jako břemeno téměř vůbec neuvědomují. Sice se osvobozujeme od nepřátel starých, ale objevují se noví. Jen již nemluvíme o vnějších omezeních, nýbrž o vnitřních faktorech blokujících plnou realizaci svobody. I když jsme se osvobodili od sil církve a státu, které neumožňovaly lidem věřit podle jejich vlastního svědomí, neuvědomujeme si, že přestože to považujeme za vítězství, zároveň s tím jsme

²⁷ Fromm, E., *Mít, nebo být*. (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2020, s. 16.

²⁸ Fromm zde přirovnává kapitalistický svět a techniku k indické bohyni Káli, které byli lidé ochotni obětovat sebe i své děti.

²⁹ Fromm, E., *Mít, nebo být*. (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2020, s. 160.

³⁰ Fromm, E., *Strach ze svobody*. (přel. Vlastislava Žihlová). Praha, Portál, 2014, s. 87.

ztratili naši vnitřní schopnost věřit vůbec v něco, jež nemůžeme ověřit vědecky metodami přírodních věd.³¹

3.2. Moc, sláva, zisk – nebezpečné pilíře a prázdná náplň ega dnešního člověka

Fromm dále upozorňuje na nebezpečně velkou roli kapitálu v našich životech. Ve středověku byl kapitál služebníkem člověka. Cílem byl sám život – dle katolické církve duchovní spása člověka. Dnes jsme my služebníky kapitálu. Absence ekonomické aktivity motivovaná touhou po zisku je pro nás nepředstavitelná. Fromm poukazuje na to, jak se ekonomická aktivita, materiální zisk a úspěch stávají samoučelem. V dnešní době, kdy se neustále ženeme za výsledky, je pravou podstatou našeho bytí právě vlastnění. „Jestliže někdo nic nemá, je nic.“³²

Žijeme v době, kdy moc a sláva mají téměř hypnoticky přitažlivou moc.³³ Dnešní svět je založen na majetku a zisku. Modus vlastnění je tak přirozenější než modus bytí, mnohdy se jeví i jako jediný možný. O lenosti v dnešní době již byla v této práci zmínka. Fromm tvrdí, že dnešní lidé jsou v podstatě líní, přirozeně pasivní a nechtějí vyvíjet jakoukoli aktivitu, pokud je nemotivuje materiální cíl, nebo strach z trestu. Celkem smutné je to, když dnes vidíme, jak jsou pak lidé ve válce a utrpení schopni mobilizovat svou ochotu přinášet oběti oproti životu v době míru, který podporuje hlavně sobectví. Sobectví je bohužel dnes pravidlem a solidarita spíše výjimkou. Aktivita je dnes chápána jako společensky tolerované chování přinášející určitý užitek. Fromm poukazuje na to, že aktivitou v moderním smyslu slova je pouze ono chování, nikoli však už člověk za tímto chováním.³⁴ Založením naší společnosti stále více a více na soukromém vlastnictví, zisku a moci, jež se stávají pilíři naší existence, se proměňují naše úsudky na velmi jednostranné. Jedinec v průmyslové společnosti má tato svatá a nezczitelná práva: získávat, vlastnit a dosáhnout zisku.³⁵

Nejdůležitější předmětem ve vlastnickém modu je ego. To zahrnuje naše tělo, jméno, společenské postavení, majetek (včetně vědění), představu, jakou máme sami o

³¹ Tamtéž, s. 88.

³² Fromm, E., *Mít, nebo být* (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2020, s. 29.

³³ Fromm, E., *Umění být* (přel. Vlastislava Žihlová, dědicové, a Milan Váňa). Praha, Portál, s.r.o. 2016, s. 25.

³⁴ Fromm, E., *Mít, nebo být* (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2020, s. 100.

³⁵ Tamtéž, s. 81.

sobě a jakou chceme, aby o nás měli ostatní. Ego je směsí reálných kvalit (vlastnosti a dovednosti) a kvalit fiktivních a je základem našeho pocitu identity.

3.3. Existenciální alternativy u Buddhy, Mistra Eckharta a Karla Marxe

Již před dávnými časy se otázkou alternativy mezi modem vlastnění a bytí zabývali velcí mistři. Buddha říkal, že nesmíme usilovat o majetek, abychom dosáhli nejvyššího stupně rozvinutí člověka. S tím souhlasí i Mistr Eckhart, z jehož učení se dozvídáme, že nic nemít, otevřít se a učinit se jaksi prázdným, spolu s překonáním překážky vlastního ega tvoří podmínku duchovního zdraví a síly. Marx, jakožto radikální humanista, věří, že přepych je stejnou neřestí jako chudoba a naším cílem by mělo být více než mít více.³⁶ Touha po zisku je v dnešní době naším hlavním motivátorem. Proto je pro dnešního člověka nemožné pochopit společnosti, které se na majetek a chtivost nezaměřují. Nerozlišujeme zde mezi Východem a Západem, nýbrž mezi společnostmi zaměřenou na lidi nebo věci. Fromm poukazuje, že strach ze ztráty vlastnictví je dnes opravdu veliký. Bojíme se i následné ztráty pocitu bezpečí. Ten je spojený s tím, co máme. Dále pak Fromm hovoří i o strachu ze smrti. K překonání strachu ze smrti vede cesta nelpění na životě, absence prožívání života jako vlastnictví. To učil již Buddha, Ježíš, stoikové i Mistr Eckhart. Ale vlastní strach ze smrti je něco jiného, než strach z utrpení a bolesti smrti předcházející. Strach je potom vlastně strachem ze ztráty toho, co mám – mého těla, majetku, ega, identity.

3.4. Společnost jako určující faktor naší identity

Dle Fromma je vliv společnosti na nás tak silný, že se stáváme tím, čím nás chce společnost mít, co společnost od nás vyžaduje. Proto Fromm považuje za velmi důležité analyzovat strukturu společnosti, ve které žijeme. Je to totiž základní princip pro vytváření typů charakterů. Dnešní společnost je řízena byrokracií a politiky. Motivace lidu je podmíněna masovou sugescí. Snažíme se stále více vyrábět a více spotřebováváme. Vše se podřizuje ekonomickým cílům, z prostředků se stává účel, člověk se stává automatem. V průmyslovém náboženství je svaté: práce, majetek, zisk a moc. Člověk se tolik nezaobírá tím, jestli doopravdy žije a je šťastný, ale tím, jak se stát prodejným. To dle Fromma vyplývá z tržního charakteru dnešní společnosti. Aby se něco prodalo, musí to odpovídat potřebám na straně poptávky. Člověk se snaží být za každých podmínek žádaný na trhu osobností. Je ochotný kvůli tomu i měnit své ego dle potřeb

³⁶ Tamtéž, s. 29.

trhu. Pak přichází krize identity, která je v dnešní společnosti bohužel velmi častým jevem. Stáváme se pouhými nástroji společnosti, ve skutečnosti sami sebe nemáme. Člověk však dle Fromma musí být postaven na nejvyšší místo. Stroje musí sloužit nám, ne my jim. Fromm se zde opět obrací k lásce jako rozumné a uspokojivé odpovědi na problém lidské existence. Společenský řád vylučující vývoj lásky musí podle Fromma z dlouhodobého hlediska zaniknout svým vlastním rozporem se základními potřebami lidské přirozenosti. Společnost má být uspořádána tak, že milující společenská povaha člověka nebude od společenské existence odloučena, nýbrž s ní splyne.

V dnešní době má pojem svoboda projevu zásadní význam a je považován za jeden z pilířů dnešního svobodného světa. Avšak to, co moderní člověk „svobodně“ říká, je to, co říká každý druhý, a to si již natolik neuvědomuje. Nedosahujeme schopnosti myslet sami za sebe – originálně. Příliš nás ovlivňují vnější autority (veřejné mínění, „selský rozum“). Ty jsou tak mocné, že strachem z toho, abychom se neprojevíli jinak než ostatní, přizpůsobujeme se tomu, co od nás ostatní očekávají.³⁷ Zajímavé je tak téma nasazování si masek v dnešní společnosti. Původně označoval masku termín *persona*. Již Shakespeare tvrdil, že život je jen divadlo a při setkání s druhými vidíme jen jejich masky. Čím více chceme v životě uspět, tím musíme být v umění nasazování a vyměňování masek zručnější. Musíme být schopni ve správném okamžiku nasadit správnou masku. Čím zručnější jsme pak v tomto umění, tím úspěšnější jsme i v samotném životě.³⁸ Jde ale o svět vlastnického modu, kde vládne pojem *personne* – nikdo. Dnešní člověk se také stává velmi naivním. Fromm požaduje odhalování masek, jež všichni každý den oblékáme a jež jsou nám již tak automatické, že je často ani u sebe, ani u ostatních nespatřujeme. Dle Fromma by naše chování mělo odrážet naše bytí, ale bohužel většinou jen tvoří onu masku, kterou nasazujeme za účelem dosažení svých cílů.³⁹ Fromm zmiňuje i pojem „společnost zombies“ – lidí, jejichž duše je mrtvá, i když jejich tělo žije.

Dnešní moderní společnost směřuje dle Fromma k degradaci úsilí a jeho podceňování. Většina lidí vykonává práci, kde je zapotřebí jen malá inteligence nebo koncentrace. To pramení z nepoměru hmotných věcí k lidskému úsilí (dovedností). Žijeme ve světě strojů a připadáme si mocní. Bez nich naopak jsme dnes téměř zcela bezmocní. Stroje nám propůjčují svoji sílu a my je za to obdivujeme. Avšak

³⁷ Fromm, E., *Strach ze svobody*. (přel. Vlastislava Žihlová). Praha, Portál, 2014, s. 89.

³⁸ Fromm, E., *Mít, nebo být*. (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2020, s. 221.

³⁹ Tamtéž, s. 107.

neuvědomujeme si, že jsme se stali na strojích zcela závislí. „Moderní člověk má mnoho věcí, užívá mnoha věcí, ale je velmi málo. Jeho procesy cítění a myšlení jsou zakrnělé jako neužívané svaly.“⁴⁰ V první průmyslové revoluci byla fyzická energie zvířat a lidí nahrazena mechanickou energií strojů, ve druhé pak lidské přemýšlení nahradily počítače. Tak se člověk osvobodil od tvrdé práce a užívá si dar moderního pokroku. Avšak o daru můžeme hovořit jen tehdy, že se naše osvobozená energie bude věnovat jiným, vznešenějším a tvůrčím úkolům. K tomu však bohužel nedochází. Smutný opak je pravdou a stále častěji se setkáváme s leností a následně se strachem z úsilí. Fromm upozorňuje na to, že lidé dnes za dobrý život považují život bez námahy.⁴¹ Do obchodu vzdáleného dvě ulice, kde nám prodavač sečte raději dvě položky na kalkulačce, než aby vyvinul úsilí a sečetl je sám, jedeme raději autem, místo abychom šli pěšky.

V souvislosti s touhou mít vše hned s minimálním úsilím hovoří Fromm o úpadku učení. Skutečně vzdělaní lidé nejsou již dnes tolik potřební. Jsou totiž nahrazovány stroji a narůstá tak počet polovzdělaných osob. Moderní technika sice přinesla osvobození od fyzické práce, ale nevede k osobnímu rozvoji lidí, k čemuž by právě tento vzniklý prostor měl být využit. Avšak je tomu právě naopak. Nejenže současný člověk o nic neusiluje, čím dál více se bojí bolesti. Tak je být šťastný v dnešní době stále spíše výsadou. Údělem většiny lidí je bohužel trápení. I ohledně učení a poznání hovoří Fromm o majetnické formě – dnes jsou za excelentní považováni ti studenti, jež co nejpřesněji zopakují něco, co již bylo řečeno. Fromm je přirovnává k průvodcům v muzeu. U poznání by mělo jít spíše o být, ne o snahu ho jakkoli vlastnit.

3.5. Víra a láska v obou modech

I víra existuje v obou modech – v modu vlastnickém i v modu bytí. V modu mít nám slouží jen jako podpora, jistota v životě. V modu bytí neznamená víru v ideje, nýbrž je jen naším postojem, vnitřním nastavením. Dle Fromma jsme pak skutečně ve víře, a ne že ji máme.⁴²

Láska. Fromm se ptá, zda něco jako „věc láska“ existuje, zda bychom mohli lásku vlastnit. Fromm vzápětí odpovídá, že láska je „pouze“ oním aktem lásky a milovat znamená být tvořivě činný. Láska ve vlastnickém modu je pouhé omezování, uvěznování

⁴⁰ Fromm, E., *Umění být* (přel. Vlastislava Žihlová, dědicové, a Milan Váňa). Praha, Portál, s.r.o. 2016, s. 115.

⁴¹ Tamtéž, s. 40.

⁴² Fromm, E., *Mít, nebo být*. (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2020, s. 57.

nebo kontrolování našeho předmětu „lásky“. Ve skutečnosti je to vztah škrcení, umrtvování, dušení a zabíjení.⁴³ Dnešní rychlejší střídání partnerů je také zapříčiněno tím, že lidé rozlišují více mezi láskou a pouhou sexuální přitažlivostí. Fromm pak rozebírá podrobněji vztahy od samotného začátku, přes svatbu až po rozvod. Na začátku se snažíme druhou osobu získat, jelikož ještě není v našem vlastnictví, proto je naše koncentrace upřena na modus bytí. Po sňatku, kdy je náš partner již naším majetkem, se situace často mění. Přichází nuda, zklamání a zmatení z omylu, že lásku lze vlastnit. Tak přicházíme o vlastnost milovat. „Některá manželství, která vznikla z lásky, přemění se na přátelské vlastnění, korporaci, ve které se dva egoismy spojily v jeden – v rodinu.“⁴⁴

3.6. Tržní člověk směřující k zániku

Dnes máme téměř neomezené touhy, které by neuspokojila ani maximální výroba. Chceme mít vždy více než ten druhý. V modu bytí naopak jde o sdílenou radost. Určité předměty ke štěstí nepotřebujeme a když už je máme, sdílíme je s ostatními. Je nutné opustit vězení egocentričnosti, ve kterém se nacházíme a sjednotit se se světem kolem nás. Jestliže je pak egocentrismus označován za hřích, láska je vykoupením. „Kde existují hříchy, tam je různost. Ale kde vládne ctnost, tam je jednota.“ (Órigenés)

Ve své knize *Jde o člověka!* Fromm shrnuje současnou situaci lidstva a upozorňuje, že situace je velmi vážná. Politika zastrasování dle Fromma nevede k míru, naopak velmi pravděpodobně bude zkázou civilizace a zcela určitě zničí demokracii, a to i přesto, že by se podařilo zachovat mír. Fromm mluví i o celosvětovém odzbrojení, jež povede k zabránění atomové katastrofy a udržení demokracie.⁴⁵

Fromm dodává, že naše společnost, která je poháněna honbou za štěstím, jasně poukazuje na to, že hromaděním našeho majetku blaho nezískáme. Chceme vše pro sebe. Vlastnění je vždy před sdílením. Člověk je chtivý, jelikož chce vlastnit. Fromm poukazuje na naše přesvědčení, že jsme tím, co máme. Pociťujeme nepřátelství ke všem ostatním – zákazníkům, jež chci podvést, konkurenci, jež chci zničit, dělníkům, jež chci vykořisťovat. A nikdy nejsme spokojeni, jelikož naše přání nikdy nedojdou konce. Vždy budeme závidět těm, kdo mají více a bát se těch, kdo mají méně než já. Fromm pak doplňuje, že tyto pocity maskujeme, abychom sami sebe ukázali (sobě i ostatním) jako

⁴³ Tamtéž, s. 59.

⁴⁴ Tamtéž, s. 60.

⁴⁵ Fromm, E., *Jde o člověka!* (přel. Michal Hauser). Continuum, 2004. s. 188.

usměvavého, rozumného a poctivého. Takového, jakým chce každý být. Avšak dle Fromma se chtivost a mír navzájem vylučují.⁴⁶

Fromm dále porovnává současného člověka s primitivním. Ten více tvořil a byl a neotročil tolik předmětům, jež vlastnil. V modu bytí jde o to stát nad předměty a užívat je pro rozvoj osobního i společenského bytí. Dnes ale přijímáme bez rozmyslu hotová fakta a poučky a necvičíme svou paměť, netříbíme vlastní úsudek, nemyslíme samostatně. S tím souvisí i moderní výroba. Nelze, tak jako v pravěku, zhotovovat sám jeden výrobek, či se vracet ke směnnému obchodu, avšak je zapotřebí pochopit nutnost dělby práce a potřebu obchodu bez současného pocitu odcizení. Fromm uvádí odcizení ve spojitosti s výrobním procesem v kapitalistické společnosti – člověk se stává jen malou součástí celého výrobního procesu, který ho ovládá. Jeho práce je zaměřena pouze na malé části výrobku, specializuje se pouze na izolovanou činnost a finální výrobek mnohdy ani nevidí. To Fromm považuje za odcizení, jistou formu anonymity – člověka od výroby, výrobního procesu. Člověk se necítí součástí výrobního procesu, pouze pracuje, aby vydělával peníze na živobytí, ne protože je pro něj práce smysluplná. Člověk pracuje, ne protože chce, ale protože musí. Dříve se řemeslník mohl těšit z hotového díla, dnes je člověk nucen k práci pouze nutností a povinností. Zde může být dle Fromma i počátek dnešního odmítavého postoji k práci a všeobecné lenosti.

Pro Fromma je právě kapitalismus původním zlem ve společnosti. Tvrdí, že právě kapitalismus je původem onoho odcizení. Člověk se v kapitalistické společnosti považuje za komoditu, nikoli za sebe samého jakožto lidskou bytost. Ke svým bližním se chová, jako by byl sám strojem. Nevyhnutelné zlo kapitalistické společnosti spočívá dle Fromma v neustálé spotřebě a stále se zvyšujícími spotřebními požadavky. Dle Fromma bychom práci nevyžadující intelekt, či přílišnou koncentraci měli vyvažovat nějakou smysluplnou činností, kreativním tvořením ve volném čase.⁴⁷

Fromm nově definuje tržní orientaci, jež má dodnes hlavní roli v naší společnosti, jako neproduktivní. Všechno se točí okolo otázky trhu a nikoli již užité hodnoty. Jedná se jak o trh výrobků, kdy nám jde jen o to, jak něco prodat, tak se tato orientace dostává na trh osob. Ovlivňuje pak náš vztah ke světu, naší charakterovou orientaci (mít versus

⁴⁶ Fromm, E., *Mít, nebo být* (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2020, s. 20.

⁴⁷ Fromm, E., *Umění být* (přel. Vlastislava Žihlová, dědicové, a Milan Váňa). Praha, Portál, s.r.o. 2016, s. 148.

být). Místo toho, aby naše koncentrace ohledně osob byla zaměřena na vlastnosti, jež je definují, vnímáme jen to, jak si stojí na trhu. Naše pozornost je zaměřena jen na to, jak se na trhu prodat. Chceme být co nejvíce atraktivní pro trh a je jedno, jak toho dosáhneme (vzdělání, vzhled, ...). Dle Fromma je tato orientace neproduktivní právě proto, že člověk sám ze sebe nic nevytváří a naše fyzické, psychické a duchovní síly stagnují, místo toho abychom je rozvíjeli. Fromm uvádí, že v tržní orientaci je člověk v rozporu se svými vlastními silami. Vůbec s nimi nejsme zajedno, ba naopak – ony síly spíše působí proti nám. Síly nepoužíváme pro naši seberealizaci, nýbrž pro úspěch při dosahování našich cílů. Tak se tedy naše síly i jejich produkty stávají dle Fromma něčím, co již není pouze naše, ale co mohou ovlivňovat i jiní. Fromm hovoří o labilním pocitu sebeúcty, jež je určován počtem rolí, které jsme schopni v našem životě hrát. Člověk v dnešní společnosti je dle Fromma takový, jakého si ho společnost přeje mít.⁴⁸

4 Znovunalezení se člověka v modu bytí

Fromm se snaží dokázat, že lidstvo může přežít pouze, pokud místo touhy po majetku zvolí potřebu rozvíjet modus být, tedy vlastní bytí. Musíme přestat jednat tak, jak se od nás očekává, odložit masky. V dnešní době platí rovnice: jsem = co mám a co konzumuji. Konzumací tišíme úzkost, současně s tím však neustále roste naše potřeba konzumovat více a více. Dle toho, v jakých společenských a sociálních podmínkách se člověk nachází, pak také jedná, aby naplnil očekávání společnosti. Je-li současný systém založen na stálém znovuinvestování pro udržení výroby, pak potřebuje člověka takového, který bude ve velké míře konzumentem. To, co dnes činíme jakoby „z vlastní vůle“ je tak skrytým ovlivňováním a nátlakem společnosti na naše chování. Fromm tvrdí, že ideologie i kultura vždy pochází z daného společenského charakteru a že společenský charakter je určován životním stylem lidí v dané společnosti. Dominantní charakterové vlastnosti jsou pak produktivními silami, jež formuje celý společenský proces. Naše osobní charakterové funkce jsou založeny na tom, že určují a ovlivňují naše chování tak, jak je nutné z hlediska společnosti. Zároveň s tím se dostavuje i jistá dávka uspokojení.⁴⁹ Pro plný růst potřebuje člověk existenci určitých podmínek. Jestliže se ale místo svobody setkáváme

⁴⁸ Fromm, E., *Psychoanalyse und Ethik. Bausteine zu einer humanistischen Charakterologie*, Open Publishing, 2015, SV II, s. 50.

⁴⁹ Fromm, E., *Die Furcht vor der Freiheit*, Farrar & Rinehart, 1941, SV I, s. 390, 382.

s donucováním, místo respektu svět ovládá sadismus, pak v důsledku právě těchto pokřivených podmínek vznikají iracionální vášně. Fromm upozorňuje na to, že ty člověka nejen oslabují, mohou ho dokonce i zničit. Mělo by tomu být tedy přesně naopak a podmínky kolem nás by měly podporovat náš vnitřní systém. Existují podmínky, které zdravý vývoj člověka podporují, a pak ty, které naopak podporují patologické rysy. Elementárním problémem je tedy rozlišit podmínky podporující zdravý růst od těch patogenních. Dnešní společnost tedy určuje naše chování a Fromm tvrdí, že její struktura nás vede do zániku. Fromm se snaží odpovědět na otázku, jak tuto strukturu změnit, aby se stala takovou, jakou ji potřebujeme k plnému existování v modu být. Dnes lidé vidí, že se mohou stát velmi šťastnými a mají o štěstí velké představy a sny. Na druhé straně o podmínkách podporující štěstí a spokojený život nemají sebemenší ponětí.⁵⁰

Fromm však upozorňuje na následující – jestliže provedeme v celkové struktuře malou změnu, nic se dlouhodobě nezmění, po chvíli se vše vrátí do původního pořádku. To Fromm zajímavě ukazuje na případu slumů, kdy proběhl experiment zlepšit situace lidí ve slumech tím, že se jim postaví nové domy. Avšak za několik let byly domy ve stejném stavu jako původním slumy. Proč? Nezměnila se výchova, příjmy, zdravotnictví, kulturní vzory. Tedy celkový systém pohltit tuto malou změnu. Změnit část nestačí. Část vždy podlehe celku. Stejně je pak třeba přistupovat ke člověku. Pokud budeme dělat malé změny, po čase vymizí. Fromm zdůrazňuje, že pouze elementární změna systému naší osobnosti může z dlouhodobého vývoje přinést nějakou změnu. Fromm hovoří o změně v našem myšlení, jednání, cítění, pohybu, zkrátka ve všem.⁵¹ Společnost a ekonomická situace formuje náš charakter do té podoby, že si pak vlastně přejeme dělat to, co máme dělat.⁵² Proto jsou tolik hlasité některé názory, že ke změně lidské bytosti je zapotřebí vytvořit novou společnost. S radikální proměnou politické a ekonomické situace přijde pak nový člověk automaticky. Nesnažme se přírodu ovládnout, to není možné. Snažme se vládnout nad technikou a iracionálními silami ve společnosti ohrožující přežití západní civilizace, možná celého lidstva. Model nové společnosti je nutně určen požadavky neodcizeného člověka orientovaného na bytí. Lidé v nové společnosti nebudou žít v chudobě, ani nebudou muset být homo consumens. Dnes je zdravá ekonomika možná pouze za cenu nezdravých lidí, a to je třeba změnit.

⁵⁰ Fromm, E., *Umění naslouchat* (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2018, s. 69.

⁵¹ Tamtéž, s. 63.

⁵² Fromm, E., *Mít, nebo být* (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2020, s. 141.

Potřebujeme zdravou ekonomiku pro zdravé lidi. Nejprve je třeba zaměřit výrobu na zdravou spotřebu. Je třeba rozlišovat, které potřeby vycházejí z nás, které jsou výsledkem kulturního pokroku, nebo individuálního růstu, které jsou nám vnucené, které vedou k aktivitě či naopak pasivitě.⁵³ Pak si možná uvědomíme, kolik našich aktivit plodí pasivitu. Fromm uvádí, že naše stálá potřeba něčeho nového co možná nejrychleji je vlastně důsledkem neklidu způsobeného vnitřním neklidem v nás samých v konzumní společnosti. Vláda by se na tomto procesu měla podílet a usnadnit výrobu potřebných produktů do té doby, dokud je nebude možno vyrábět se ziskem. Fromm je toho názoru, že pokud by vláda zaměřila koncentrovaně svoji snahu ke zvýšení potřeby zdravé konzumace s nejvyšší pravděpodobností by se změnila i spotřeba.⁵⁴ Přání spotřebitele tvoří výrobci a zdravá spotřeba je umožněna, pokud výroba nebude určována pouze ziskem. Dále je nutné vymýtit metody vymývání mozků pomocí reklamy (politické, či průmyslové). Již Fromm si uvědomoval negativní vlivy reklamy na nás. Na základě reklamy kupujeme věci, které nepotřebujeme, nebo volíme politiky, které nechceme. Avšak k tomu, abychom si to uvědomili, je dle Fromma nutná plná kontrola naší mysli a nepodléhat propagandě. Fromm tak kritizuje reklamu v kapitalistické ekonomice a to, jak ovlivňuje naše potřeby a tužby. Spotřeba je reklamou natolik ovlivněna, že kupujeme to, co si myslíme, že potřebujeme a co chce reklama a ne to, co doopravdy potřebujeme. Fromm se dívá na reklamu z pohledu psychologického nikoli ekonomického. Mluví o tom, jak reklama ovlivňuje naše vlastní vnímání. Pokud by byl člověk schopen rozumně uvažovat, vnímat objektivně realitu a dělat svá vlastní rozhodnutí, pak by reklama ztratila dle Fromma svůj vliv. Fromm tedy požaduje zcela změněnou společensko-ekonomickou strukturu a diametrálně jinou představu lidské přirozenosti.⁵⁵ „Ekonomie jako náplň života je smrtelnou nemocí, protože nekonečný růst není v souladu s konečným světem.“ (E.F.Schumacher) V konzumní společnosti je trh ovlivňován těmi, kdo nakupují. Už ne tolik pracovníky, zaměstnanci, státem. Prostě se vyrábí to, co se kupuje, co je potřeba vyrobit, abychom dosáhli co největšího zisku. Fromm chce nahradit slepé síly ovlivňující trh uvědomělými opatřeními.

⁵³ Tamtéž, s. 185

⁵⁴ Tamtéž, s. 185.

⁵⁵ Tamtéž, s. 116.

4.1. Fromm z pozice psychologa o předpokladech modu být

Fromm ze své pozice psychologa tvrdí, že je zapotřebí nejdříve především poznat sám sebe v dimenzi nevědomého života. To je pro člověka novinkou. Znamená to úplné probuzení do světa a býtí plně svobodný. Fromm upozorňuje, že lidé dnes napůl spí, když bdí. Bdíme jen tolik, abychom byli schopni splnit každodenní úkoly a podmínky nezbytné pro život. Pokud se chceme stát opravdu sami sebou, tak potřebujeme více než setrávat v polospánku. Fromm dále zmiňuje psychoanalýzu, kterou považuje za jeden z prostředků vedoucí k modu býtí. Cílem psychoanalýzy je poznat sám sebe. Její skutečný význam spočívá především v tom, že umožňuje duchovní přeměnu člověka, neléčí pouze symptomy. Historický základ má psychoanalýza v buddhistickém myšlení – jedná se o bdělost a pozornost. Skrze sebepoznání jsme schopni se uzdravit. O sebepoznání Fromm hovoří jako o jedné z nejstarších lidských tužeb. Zároveň se dle Fromma jedná o pravou touhu či cíl se základem v objektivních zákonitostech.⁵⁶ Čím lépe známe sami sebe, tím lepší rozhodnutí jsme schopni ve svém životě dělat a naopak. Pokud je naše sebepoznání na nízké úrovni, odvíjejí se od toho ne příliš dobrá rozhodnutí. Psychoanalýza sice neposkytuje apriorní odpovědi, nýbrž pomáhá osvobodit se od zábran, jež nám brání žít ve shodě se sebou samým.

K aktivnímu býtí je třeba nezávislost, svoboda a kritický rozum. Fromm nabádá k neustálé snaze o růst, k překročení svého ega, jež je nám vlastním vězením. Musíme tak dle Fromma projevit zájem naslouchat a dávat, vzdát se vlastní egocentričnosti a sobectví. Mystikové říkají, že bychom se měli stát vlastně prázdnými a chudými.⁵⁷ Avšak právě toto vzdání se vlastnické orientace vyvolává v lidech úzkost a pocit ztráty bezpečného bodu. Struktura býtí je tvořena živým a nevyjádřitelným prožíváním, sdílíme ho právě jen prožíváním. Naopak struktura vlastnění je ovládána mrtvými slovy. Slovy prožívání nelze vyjádřit. Jakmile se o to pokusíme, je zážitek pouhou myšlenkou, již odešel. Slova na zážitky sice odkazují, ale nejsou jimi.

Schweitzer, protestanský teolog, stejně jako Mistr Eckhart ale upozorňují, že naším cílem by nemělo být odebrat se do sféry duchovního egoismu vzdáleného od světských záležitostí. Naopak bychom měli usilovat o vedení aktivního života a snažit se

⁵⁶ Fromm, E., *Umění naslouchat* (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2018, s. 41.

⁵⁷ Fromm, E., *Mít, nebo být* (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2020, s. 99.

v něm o duchovní zlepšování naší společnosti. V moderní společnosti není ale příliš těch, jejichž lidské a etické cítění by zůstalo nedotčeno.⁵⁸

Fromm je toho názoru, že jedině přechod od vlastnického modu do modu bytí, může lidstvo zachránit od psychologické a ekologické katastrofy. Avšak je si vědom toho, že tato změna by byla nesmírně složitá, je-li vůbec možná. Fromm upozorňuje, že pro úspěšnou přeměnu společnosti je třeba zásadně a velmi rychle změnit lidské postoje, zejména pak ty ohledně reprodukčního chování, ekonomického růstu, techniky a řešení konfliktů.⁵⁹ Fromm uvádí následující znaky pro možnou změnu lidského charakteru:

1. Trpíme a uvědomuje si to.
2. Rozpoznali jsme původ svého špatného stavu.
3. Rozpoznali jsme, že existuje způsob, jak svůj špatný stav překonat.
4. Abychom překonali svůj špatný stav, musíme akceptovat, že se budeme řídit určitými normami života a proměníme své současné životní návyky.⁶⁰

Tyto čtyři body, jež Fromm uvádí jako nutné k oné změně, zmiňuje již Buddha, jehož učení tvoří odpovídající čtyři vznešené pravdy. Samozřejmě, aby se člověk mohl změnit, potřebuje k tomu podporu společnosti, která podporuje vznik nového člověka. Fromm vidí nového člověka následovně:

- Je ochoten vzdát se všech forem vlastnictví a plně být.
- Zároveň potřebuje bezpečí, vztahy s ostatními, lásku a solidaritu, namísto touhy vlastnit spojené s tím, že se člověk stává otrokem svého majetku.
- Plná přítomnost tam, kde člověk je.
- Má radost z dávání a rozdávání, nikoli z hromadění.
- Snižuje chtivost, nenávist a iluze, zbavuje se vlastního narcismu.
- Má úmysl poznávat sám sebe, nikoli jen to já, které zná, ale i to, které nezná.
- Má pocit jednoty s veškerým životem a z toho plynoucí rozhodnutí vzdát se dobývání přírody, jejího podmaňování, olupování, ničení. Naopak se jí snaží porozumět a spolupracovat s ní.⁶¹

⁵⁸ Tamtéž, s. 169.

⁵⁹ Tamtéž, s. 173.

⁶⁰ Tamtéž, s. 175.

⁶¹ Tamtéž, s. 178.

Fromm předkládá i konkrétnější nápady, jak v dnešní kybernetické, byrokratické a průmyslové společnosti změnit vlastnickou formu existence v modus bytí. Nejprve je nutné si uvědomit všechny potíže, kterým budeme muset čelit. Dle Fromma bude nutné zamyslet se nad následujícími problémy:

- Jak pokračovat v průmyslovém způsobu výroby bez naprosté centralizace, která skončí fašismem starého typu?
- Jak spojit celkové plánování s vysokým stupněm decentralizace a opustit ekonomii volného trhu?
- Jak se zaměřit na výběrový růst?
- Jak nastavit pracovní prostředí tak, aby motivací bylo psychické uspokojení, nikoli materiální zisk?
- Jak podporovat vědecký pokrok, ale zabránit tomu, že se stane nebezpečným pro lidstvo samotné?
- Jak obnovit podmínky pro individuální iniciativu v životě spíše než v obchodě?⁶²

Dle Fromma má však na první pohled stabilně vypadající konzumní nastavení člověka i svoji velmi smysluplnou a přitažlivou alternativu. Prezентuje svoji představu společnosti, kde nebudeme otroky věcí, strojů nebo vlastní chtivosti. Hlavním motivátorem našeho chování již nebude zisk, ale potěšení spojené s tím, že pro sebe i ostatní můžeme udělat něco, co přináší užitek.⁶³

4.2. Koncentrace na druhé

Tak, jak bychom si měli více uvědomovat sebe samotné v tomto světě, měli bychom naši koncentraci i více věnovat druhým lidem. Fromm zdůrazňuje, že se musí jednat opravdu o koncentraci vědomou. Dle Fromma se pak soustředění vůči ostatním lidem vyznačuje hlavně uměním naslouchat. V tom vidí Fromm problém dnešní společnosti, kdy ve skutečnosti druhé vůbec neposloucháme, a aniž bychom jim věnovali svoji pozornost, ještě jim radíme. Přitom ve skutečnosti ani to, co říkají druzí, ani to, co říkáme my sami, nebereme příliš vážně.⁶⁴

Fromm dále také věnuje velkou pozornost umění lásky, čímž se zabývá i jeho jedna celá kniha, *Umění milovat*. Dle Fromma je láska odpovědí na situaci úzkosti, která

⁶² Tamtéž, s. 180-181.

⁶³ Tamtéž, s. 234.

⁶⁴ Fromm, E., *Umění milovat* (přel. Jan Vinař). Praha, Portál, 2015, s. 108.

pochází ze zkušenosti odloučení, odříznutí. Láska je dle Fromma jednou z cest, které vedou z vlastnického modu do modu bytí. Jelikož právě láska je jedním z největších umění v našich životech, pokud tedy hovoříme o lásce v modu existence. Ta vyžaduje znalost a úsilí. Není to jen náhodně získaný pocit, jak většina lidí dnes věří. Lidé dnes tolik touží po lásce, ale nejsou ochotni se v ní ničemu učit a spíše jen doufají v její náhodné získání. Koncentrujeme se na to, co musíme dělat, aby nás ostatní milovali, ale už nám tolik nezáleží na tom, jak bychom měli my milovat. Chceme se stát hodnými milování, lásky. Proto se dnes každý snaží být úspěšný, majetný, získat co největší moc, vypadat lépe než druhý, pak jsme dle soudobého nesprávného mínění i více hodni lásky. Všechny tyto věci, kterými se snažíme získat lásku, se vlastně podobají tomu, když se snažíme získat vliv nad ostatními nebo najít přátele. V podstatě se jedná o společenskou popularitu.⁶⁵ Je nesmírně důležité si uvědomit, že láska, jak tvrdí Fromm není především vztahem k určité osobě, nýbrž je to postoj, orientace charakteru určující spřízněnost se světem jako celkem, a nikoli s jedním objektem lásky.⁶⁶ Pokud člověk miluje jen jednoho člověka, nejedná se podle Fromma o lásku, ale o rozšířené sobectví. Přesto většina lidí stále věří v to, že láska je zastupována objektem, nikoli onou schopností milovat. Pokud nemilujeme nikoho jiného než jednu danou osobu, je to v dnešní době považováno za důkaz naší pravé lásky. Avšak Fromm tvrdí, že pokud jsme schopni říci jedné osobě „Miluji tě“, pak by to mělo být spojeno s tím, že s danou osobou milujeme zároveň všechny ostatní lidi, a to právě prostřednictvím této druhé osoby, jež nám umožňuje i lásku k sobě samým.⁶⁷ Fromm láskou myslí vnitřní aktivitu, tvůrčí využití našich vlastních sil. Láska je dle něj aktivita, jelikož pokud milujeme, jsme pořád ve stavu aktivního zájmu o milovaného člověka. Pro lásku se musíme neustále nacházet v bdělém stavu pohotovosti a aktivity. Pokud jsme líní, pak nejsme podle Fromma schopni lásky. Jedinou činností spojenou s neaktivitou je pro Fromma spánek. Naopak pak v bdělém stavu Fromm nenechává pro lenost vůbec žádné místo. Zde pak opět naráží na problém napůl stále bdící a napůl stále spící dnešní společnosti.⁶⁸

Důležitou podmínkou u lásky je pro Fromma zachování vlastní individuality, vlastní celistvosti. Láska, jakožto naše aktivní síla, nám pomáhá překonávat pocit izolace a odloučenosti v dnešní společnosti. Zároveň s tím nám ale umožňuje být nadále sám

⁶⁵ Tamtéž, s. 13.

⁶⁶ Tamtéž, s. 51

⁶⁷ Tamtéž, s. 51.

⁶⁸ Tamtéž, s. 118–119.

sebou, zachovat si svoji individualitu. „V lásce dochází k paradoxu, že dvě bytosti splynou v jedno, a přece zůstávají dvě.“⁶⁹

Aktivní charakter lásky je právě definován tím, že se jedná především o dávání, nikoli přijímání. Co ale opravdu znamená dávat? Musíme se něčeho vzdát, pokud chceme něco dát? Bohužel, to si většina lidí dnes mylně myslí. Je to dáno tržím charakterem doby, ve které žijeme, kdy ochota dávat souvisí vždy s výměnou za něco. Pokud neobdržím protihodnotu, cítím se být ošizen. Proto dávání lásky mnoho lidí vnímá jako ochuzení. Je to však právě naopak. Dávat je nejvyšším výrazem moci. Skrze dávání si podle Fromma uvědomujeme svou sílu, bohatství a svou moc. Ve vlastnickém modu pak bohatý neznámá mít mnoho, nýbrž mnoho dávat. Dále pak k aktivnímu charakteru lásky kromě dávání náleží péče, odpovědnost, úcta a znalost.⁷⁰ Lásku Fromm vidí jako aktivní starost o život a růst naší milované osoby. Za podstatu lásky Fromm považuje pracovat se snahou vytvořit takový vztah, kde budou láska a práce neoddělitelné. „Člověk miluje to, pro co pracuje, a pracuje pro to, co miluje.“⁷¹

S tím souvisí i odpovědnost a to, že v lásce dospělé bytosti se měli zajímat o duševní potřeby druhého člověka. Úcta – miluji-li druhého, cítím se s onou osobou jedno, ale takovou, jaká tato osoba je, nikoli takovou, jako si ji přeji jako objekt své lásky mít. Takové úcty v lásce lze dosáhnout pouze za předpokladu dosažení vlastní nezávislosti. *L'amour est l'enfant de la liberté* – láska je dítětem svobody, a nikdy ne dítětem ovládnutí.⁷²

Člověk přirozeně touží po překonání odloučení, to se stává hlavní prioritou v našich životech. Pokud není tato potřeba naplněna, nastává stav šílenství.⁷³ V soudobé společnosti se tak často děje splynutím se skupinou. Naše individuální osobnost se vytrácí, usilujeme stát se členem stáda. Přizpůsobením se ostatním mizí i myšlenky odlišujících nás od ostatních. Pokud se chováme dle obecně uznaného vzorce jednání dané společnosti, znamená to spásu – spásu od děsivé samoty. Strach před tím být odlišný je v dnešní době obrovský. Jen malé odchýlení se od zavedených stereotypů člověka děsí. Tak hluboká je naše potřeba nebýt odloučen. Ve skutečnosti se společnosti

⁶⁹ Tamtéž, s. 31.

⁷⁰ Tamtéž, s. 35.

⁷¹ Tamtéž, s. 36.

⁷² Tamtéž, s. 37.

⁷³ Tamtéž, s. 22.

přizpůsobujeme daleko více, než nás ona sama nutí. Ovšem paradoxem je, že lidé si v tomto stavu myslí, že stále sledují své vlastní myšlenky a touhy, nicméně se pouze shodují s ostatními.

Problémem v dnešní době (jak bylo již zmíněno) je, že lidé jsou názoru, že láska je problém objektu, nikoli schopnosti. Dnešní názor, že milovat je snadné, ale najít objekt lásky je již těžší, je mylný. Dnes, na rozdíl od tradičních kultur a konvenčního uzavírání manželství, je velmi populární pojem romantické lásky. Hledáme přitažlivý objekt, který nás na první pohled zaujme a okouzlí, a to pak zaměňujeme s pocitem lásky. Stejně jako při nakupování hledáme vlastně nejlepší objekt se zřetelem na naše vlastní omezení směnných hodnot.⁷⁴ Přestože se neustále přesvědčujeme o tom, že milovat snadné není, stále věříme opaku. Avšak kdybychom při jakékoli jiné činnosti měli v počátcích tak velké naděje a očekávání, které by pak ale pravidelně ztroskotávaly, zřejmě bychom tuto činnost označili za velmi obtížnou. S láskou se tomu tak neděje. Abychom v lásce byly úspěšnější, je nutné podle Fromma si nejprve uvědomit, že láska je uměním. A každému umění je nutno se učit – nejprve teorii, pak praxi. Důležité je pak i samotné nastavení člověka – uvědomění si, že zvládnutí tohoto umění by mělo být tím nejdůležitějším v životě. To platí o umění lásky, ale i o kterémkoli jiném umění, které chceme ovládnout. Proti tomu však stojí dnešní doba, kdy se téměř vše považuje za důležitější než láska, a tak veškerou naši energii věnujeme úkolům a činnostem, které nám přinášejí moc a peníze. Energie na umění lásky pak nezbyvá. Názor, že láska prospívá jen duši, ale v moderním smyslu slova nepřináší žádný zisk, nás tak bohužel vede k tomu, že nejsme ochotni na ni „vyplýtvávat“ svoji energii.

Fromm se dále zmiňuje o dalším z velkých omylů ohledně lásky. Tím je naše přesvědčení, že láska musí být bez konfliktů. Snažíme se za každou cenu vyhýbat bolesti a smutku, vyhýbat se všem sporům, které by mohly s láskou přijít. Pokud se dnes setkáme s nějakým sporem, jde většinou o destruktivní jev. Avšak skutečné spory nejsou destruktivní, nýbrž vedou k tomu, že z nich účastníci, pokud jsou zcela upřímní a nemají co zakrývat, vycházejí silnější a moudřejší.

Tolik k teorii o lásce, provedení v praxi však může být mnohem obtížnější. Ať již chceme praktikovat jakékoli umění, musíme pro to mít určité předpoklady. Fromm říká,

⁷⁴ Tamtéž, s. 15.

že na prvním místě stojí kázeň. Pokud chceme něco dělat správně, musíme to dělat ukázněně. Koničky můžeme dělat, kdy se nám zlíbí, když zrovna máme náladu, ale to není umění. V případě lásky mluví Fromm o celoživotní kázni. Bohužel člověk je od přírody líný. Ano, dodržujeme pracovní dobu a řád, nicméně ve volném čase pak chceme zrelaxovat a nejlépe nic nedělat. Rutinizace dnešní doby nám jako nechtěný důsledek přinesla právě tuto lenost. Ovšem život bez kázně je chaotický, roztržitý, nesoustředěný. Soustředění je dalším aspektem pro zvládnutí umění, avšak dnes je tato schopnost také velmi ojedinelá. V době, kdy je multitasking oceňovanou vlastností a čím více věcí zvládneme, tím jsme považováni za výkonnější, pravá schopnost koncentrace mizí. Jen v klidu sedět a nic nedělat je pro nás většinou stresující. Což nás přivádí k další podmínce – trpělivosti. Honíme se za nejrychlejšími výsledky a výkony, jelikož nám to nařizuje průmyslová společnost. Avšak touto honbou nemůžeme v lásce ničeho dosáhnout. Člověk považuje pomalé pracovní tempo za nevýkonné, za pouhou ztrátu času. Snaží se napodobovat stále rychleji pracující stroje. Člověk ale není stroj. A když už pak opravdu nějaký čas získáme, nevíme, co s ním. Fromm tedy tvrdí, že pokud se chceme stát mistry v umění milovat, musíme bezpodmínečně začít u cvičení kázně, soustředění a trpělivosti, a to ve všech aspektech svého života.⁷⁵

Umění lásky je tak dle Fromma jednou z cest od modu mít k modu být. Je to aktivní vztah k sobě i jiným lidem. Znamená odpovědnost, úctu, porozumění i péči. Zajímáme se o růst druhého, nechceme ho měnit, ale chceme, aby se dále rozvíjel. Individualita obou zůstává přitom zachována. Láska, jakožto aktivní síla, nás může převést přes osamění a izolovanost ke znovu spojení se sám se sebou, s druhými, celou společností i přírodou.

Praxe lásky je vlastně praxí víry. Víra totiž nemusí být nutně spojena s Bohem, či náboženstvím. Rozlišujeme racionální a iracionální víru. Iracionální víra je založena na podřízení člověka iracionální autoritě. Racionální je pak přesvědčení mající své kořeny ve zkušenosti myšlení a cítění. Je to jistota a pevnost přesvědčení. Víru tak můžeme považovat za charakterový rys prostupující celou osobnost než jen za specifické věření. Dle Fromma je zapotřebí k víře odvahy, schopnosti riskovat i schopnosti přijímat bolest a zklamání. Pokud si za základní pilíře našeho života zvolíme jistotu a bezpečí, nemůžeme pak v našich životech očekávat víru. Pokud chceme být milováni a milovat, musíme být

⁷⁵ Tamtéž, s. 105.

dle Fromma stateční a odvážní přijmout určité hodnoty za nejdůležitější a rozhodnout se vsadit vše právě na tyto hodnoty.⁷⁶ Víru potřebujeme i k vyrovnání se s nástrahami a nepříjemnostmi, které pro nás život připravuje. Skrz víru jsme schopni je vidět jako výzvy, díky jejímž zvládnutím budeme silnější. A jelikož je láska aktem víry, pokud je tedy naše víra slabá, pak ani naše láska nemůže být silná.

5 Zdravá společnost

Frommova hlavní problematika je tedy soustředěna na člověka a to, v jakém modu žítí se nachází. Vysvětluje oba mody – modus být a modus mít. Modus mít vede dle Fromma bezpodmínečně k zániku naší společnosti a pokud chceme přežít, musíme se naučit žít v modu mít. Fromm ale zároveň uznává, že to není věc lehká. Je zapotřebí vynaložit úsilí, abychom novou společnost vytvořili. Uvádí tedy návrhy, podmínky, tipy a rady, jak se úspěšně dostat z modu mít do modu být a žít tak plnohodnotný a smysluplný život.

Fromm v knize *Zdravá společnost* přesně definuje, jak by měla vypadat společnost, kde by bylo možné žít v modu být. Pokud chceme ve společnosti provést změny ekonomické, sociální a kulturní tak, aby byl charakter společnosti produktivní, pak všichni lidé v této společnosti budou účelem jen a pouze sami pro sebe a nikoli pro ostatní. Proto musíme existovat jen pro účel sloužící našemu vlastnímu rozvoji sil a pro žádný jiný. Člověk by v této společnosti stál ve středu a politické i ekonomické činnosti by byly jen nástrojem, který je podřízený jeho růstu.⁷⁷ Praktická realizace uvedených změn je pak ve Frommově knize také uvedena. Fromm vidí novou společnost možnou v tzv. pracovních společenstvích. Dle Fromma se společenský charakter, pro novou společnost tak důležitý, vytváří přímou demokracií ve výrobních závodech, decentralizací práce, optimální osobní zkušeností, účastí na rozhodování ve výrobním procesu a společnými představami hodnot. V celkovém konceptu, který Fromm nazval roku 1955 komunitárním socialismem, později humanistickým socialismem, využívá zkušeností pracovních společenství (stejně tak i středověkých klášterů nebo nonprofitních skupin).⁷⁸

⁷⁶ Tamtéž, s. 117.

⁷⁷ Fromm, E., *Wege aus einer kranken Gesellschaft*. DTV, 1955, SV IV, s. 193.

⁷⁸ Funk, R., *Erich Fromm* (přel. Vlastislava Žihlová). Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994, s.106–107.

Fromm si uvědomuje, že ačkoli si myslíme, že se osvobozujeme od přírody, získáváme stále větší a větší svobodu a kontrolu nad svým životem, stáváme se naopak otroky přírody a svazuje nás strach spojený se ztrátou nějakého našeho majetku. Přichází strach ze ztráty věcí, které nám byly oporou našeho sebemínění. A nemusí se jednat jen o ztrátu majetku, ale samozřejmě také jde o ztrátu zvyků, stereotypního myšlení, identifikace se společenským postavením. Musíme změnit své schování ve všech oblastech života. V modu vlastnění se řídíme heslem „Jsem, co mám.“ Po přechodu do modu bytí se heslo mění na „Jsem, co dělám.“ nebo „Jsem, co jsem.“ K takové proměně člověka je však potřeba uvědomění, vůle, praxe, odolnost vůči strachu a nové zkušenosti. To vše je podle Fromma k této proměně nezbytné.⁷⁹ A proto je tak těžké dostat se z modu mít do modu být. Lidé potřebují udělat nový krok a ten je vždy spojen s nebezpečím neúspěchu. Lidé se bojí, že se změnou přijdou třeba o část svého já. Pokud přijdeme o to, co máme, jsme ztraceni, poražení, zklamání. Fromm nebyl prvním, kdo si problém obou modů uvědomoval. Jedno z hlavních témat Starého zákona: „Opusť, co máš; osvobod se od všech okovů; buď!“⁸⁰ S křesťanstvím pak přichází požadavek osvobození se od chtivosti a touhy po majetku, odprostit se od vlastnění. To dobré se skrývá v etice bytí, sdílení a solidaritě. To platí, jak pro vtažení člověk – člověk, tak člověk – věc. Pro dnešního člověka je však nesmírně složité najít potěšení odloučené od vlastnění.

Fromm věří, že skutečný důvod nemoci každé společnosti je původu ekonomického, politického, duchovního nebo duševního. Také uvádí, že pokud chceme společnost uzdravit, musíme tuto příčinu odstranit. Avšak změnou, která není změnou ve všech uvedených aspektech, nedospějeme k požadovanému závěru. Fromm uvádí, že politická, ekonomická i duchovní sféra jsou natolik vzájemně propojeny, že je třeba změnit je všechny. Částečné změny působí pouze destruktivně. To Fromm vidí jako zásadní překážku v našem pokroku vpřed – možná se snažíme něco změnit, vždy se však zaměřujeme pouze na parciální oblast a nevidíme celek složený ze všech oblastí.⁸¹ Fromm zdůrazňuje, že pokud chceme přeměnit strukturu společnosti, musíme ji přeměnit celou a nejen její část. Toho jsme již byli svědky v minulosti, kdy změna části v celku k celkové proměně nepomohla. Pokaždé, když se v dějinách odehrálo nějaké velké reformní hnutí, bylo zaměřeno jen na jednu oblast života a přehlíželo oblasti ostatní. I když obnovy a

⁷⁹ Fromm, E., *Umění být* (přel. Vlastislava Žihlová, dědicové, a Milan Váňa). Praha, Portál, s.r.o. 2016, s. 139.

⁸⁰ Fromm, E., *Mít, nebo být*. (přel. Jan Lusk) Praha, Portál, 2020, s. 63.

⁸¹ Funk, R., *Erich Fromm* (přel. Vlastislava Žihlová). Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994, s. 105.

reformy byly radikální, výsledky vždy zklamaly.⁸² „Je třeba změnit ekonomické zájmy a požadavky společnosti, ba celou životní praxi, aby se v nich projevil ony etické formy, které na základě náboženské tradice podporují její vlastní život i autonomii člověka.“⁸³

5.1. Typy charakteru jako rozhodující faktor pro existenciální modalitu

Jak se tedy dostat ze společnosti, která je ovládána modem mít plně do modu být? Fromm uvádí důležitost charakterových orientací jako rozhodujícího faktoru pro to, zda se nacházíme v modu být nebo mít. Produktivní charakter je charakterem socializovaného jedince schopného pracovat, myslet rozumně, milovat a být svobodný. Pokud chceme rozvíjet své psychické síly jako je láska, tvořivá činnost a rozum, tak se musíme nacházet v orientaci produktivní. Ta je spojena s modem být. O neproduktivním charakteru mluví Fromm tehdy, pokud jedinec sám není schopen produkovat to, co potřebuje. Musí si to získávat od druhých. Mezi neproduktivní typy charakteru Fromm řadí nekrofilii, narcismus, lhostejnost, masochismus a sadismus. Fromm pak popisuje ideální typy jednotlivých orientací, zároveň ale uvádí, že každý máme určitou směs těchto orientací. Rozhodující pak je, zda převládá orientace produktivní a jak je silná, či jestli převládá některá z orientací neproduktivních.

ORIENTACE CHARAKTERU	v asimilačním procesu	v zespolečňovacím procesu
neproduktivní orientace	receptivní charakter vykořisťující charakter hromadící charakter tržní charakter nekrofilní charakter	symbiotický vztah (autoritativní charakter) - masochismus - sadismus vztah odstupem a stažením se do sebe - lhostejnost - narcismus - nekrofilie

⁸² Fromm, E., *Wege aus einer kranken Gesellschaft*, DTV, 1955, SV IV, s. 190.

⁸³ Funk, R., *Erich Fromm* (přel. Vlastislava Žihlová). Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994, s. 60.

produktivní orientace	produktivní činnost	milující vztah - láska, rozum
-----------------------	---------------------	----------------------------------

Tabulka „orientace charakteru“ u Ericha Fromma jak ji vysvětluje Richard Funk⁸⁴

Do produktivní orientace patří neodmyslitelně láska. Fromm říká v *Umění milovat*, že láska je možná pouze tehdy, pokud jsou spolu dva lidé pouze ze středu své existence. Každý prožívá sám sebe právě ze svého středu. A právě tento život ze středu je pro Fromma skutečnou lidskou skutečností, jež je základem pro lásku. Láska je nikdy nekončící výzvou, podle Fromma není místem klidu, nýbrž místem pohybu, růstu a vzájemné spolupráce.⁸⁵ „V rozumu, lásce a produktivní činnosti vidí Fromm právě schopnost člověka prožít jednotu s vnější i vnitřní skutečností v její objektivitě a integritě tak, že skutečnost, již těmito silami pociťujeme, není už ničím cizím a odlišným, ale něčím hluboce vlastním a tvoří s člověkem jednotu.“⁸⁶

Naše schopnost soustředění se vytrácí společně s tím, jak naše myšlení nahrazují stroje. Umění koncentrace se stává vzácným a moderní člověk se snaží spíše soustředění vyhýbat. Naopak tzv. umění multitaskingu je dnes ceněné – snažíme se dělat co nejvíce věcí najednou, ale to roztrhává naši energii a schopnost koncentrovat se na cíl. Měli bychom se snažit dělat věci tak, abychom se plně na danou věc koncentrovali a naše mysl nebyla rozptýlená. Soustředění je v dnešní společnosti také vystaveno nemálo překážkám. Fromm tvrdí, že pokud si chceme osvojit umění milovat, musíme se umět soustředit, což znamená umět být sám se sebou.⁸⁷ Je sice paradoxem, že schopnost být sám se sebou je předpokladem umění milovat, ale je tomu opravdu tak. My se proto musíme naučit býti sami se sebou bez rušivých elementů kolem nás (čtení, televize, alkohol, ...). Musíme se umět soustředit ve veškerých činnostech našich každodenních životů, plně se v daném okamžiku koncentrovat právě na danou aktivitu, zcela se jí oddat a nenechat svoji koncentraci utéct někam jinam. Spolu se soustředěním, Fromm upozorňuje na sílu meditace. To je nutné provádět pravidelně a vyžaduje velkou disciplínu. Musíme se na chvíli vzdálit od světa, kde na nás neustále působí několikero vjemů najednou a být sám se sebou pouze v klidu a tichu. Ať již chceme uspět v kterékoli oblasti života, je naprosto

⁸⁴ Tamtéž, s. 83.

⁸⁵ Tamtéž, s. 114.

⁸⁶ Tamtéž, s. 116.

⁸⁷ Fromm, E., *Wege aus einer kranken Gesellschaft*. DTV, 1955, SV IV, s. 190.

nezbytné se naučit soustředit a být v přítomném okamžiku naprosto soustředěný jen a pouze na to, co provádíme.

Pokud chceme dosáhnout nějaké hodnoty, je k tomu podle Fromma vždy zapotřebí určitá oběť a disciplína spojená s námahou. Zde si opět lze všimnout shody života a díla u Fromma. K jeho životu patřily neoddělitelně cvičení a kázeň. Každý den dopoledne prováděl dechová cvičení, pohybovou aktivitu a cvičil svou soustředěnost. To ho naučil buddhistický mnich ze Srí Lanky narozený v Německu.⁸⁸ Vedle meditace uplatňoval Fromm i každodenní analýzu sebe samého, a to na základě výkladu svých snů. Fromm považoval pravidelné vstávání, pravidelné časy pro meditaci, čtení, poslech hudby, fyzické cvičení a jiné aktivity za zásadní a základní pravidla pro trénink sebedisciplíny. Zároveň s tím uvádí souběžně i disciplínu neprovádět nad určitou hranici únikové činnosti, jako například sledování televize, přejídání se nebo pití alkoholu nad míru.⁸⁹ Je však důležité, aby kázeň člověk nevnímal jako nepříjemnou povinnost, ale aby si takto časem vypracoval takové návyky, bez kterých by se pak necítil dobře. Mylně se kázeň spojuje s něčím nepříjemným. Přitom to, co je pro člověka dobré, může být i příjemné, i když je na začátku potřeba určitý odpor překonat.

5.2. Psychoanalýza

Fromm pak uvádí, jak nám může psychoanalýza dopomoci do modu mít. Psychoanalýza je procesem porozumění lidské duši, zvláště pak její nevědomé části.⁹⁰ Fromm psychoanalýzu považuje za určitý druh umění stejně tak, jako například poezii. A proto je zapotřebí dodržovat v psychoanalýze jistá pravidla a normy.

- Psychoanalytik se zcela soustřeďuje na naslouchání.
- Nic, než naslouchání nesmí být pro psychoanalytika důležitější.
- Psychoanalytik musí být schopen vcítit se do druhých lidí a být dostatečně silný, aby prožívání druhého člověka cítil tak, jako kdyby bylo jeho vlastní. Předpokladem takového cítění je schopnost milovat. Jelikož pro pochopení druhého ho musíme milovat. Láskou je zde myšlena schopnost vyjít druhému

⁸⁸ Funk, R., *Erich Fromm* (přel. Vlastislava Žihlová). Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994, s. 115

⁸⁹ Fromm, E., *Umění milovat* (přel. Jan Vinař). Praha, Portál, 2015, s. 106.

⁹⁰ Fromm, E., *Umění naslouchat* (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2018, s. 179.

člověku vstříc a překonat svůj strach ze ztráty sebe samého. Porozumění a láska jsou dvě nerozlučné věci. Jedno se bez druhého neobejde.⁹¹

Cílem celé psychoanalýzy by tedy mělo být porozumění nevědomým (potlačeným) afektům a myšlenkám. Měli bychom se soustředit na pochopení jejich příčin a funkcí.

5.3. Patologie normality potlačující primární potřeby člověka

Fromm ve své knize *Zdravá společnost* neustále upozorňuje na negativní vlivy západní kultury a současných ekonomických systémů na náš zdravý rozum a duševní zdraví. Vysvětluje, jak se podle něj celá společnost stává nemocnou. Dle Fromma je souvislost mezi vysokou mírou psychických nemocí (poukazuje na vraždy a sebevraždy, alkoholismus, destruktivní chování) u jednotlivců se zdravím společnosti samé. Fromm tvrdí, že sama společnost je patogenní a hovoří o kolektivní nemoci, kterou nazývá patologií normality.⁹² Jednání, jež v dnešní době považujeme za normální (honba za ziskem, politickou nebo společenskou mocí) jen podporuje tento patogen rozrůstající se ve společnosti.

Již byla řeč o vývoji člověka, jeho snaze se osvobodit od přírody, stát se jejím pánem. Člověk ztratil za tento svůj vývoj některé primární zvířecí pudy, naopak se od zvířat odlišuje schopností rozumového uvažování, představivosti a sebeuvědoměním.⁹³ Tím, jak se člověk snažil získat svoji svobodu osvobozením od přírody, ztrácí ono jedinečné spojení s přírodou. Tím se stává nakonec paradoxně zranitelnějším. V člověku samém pak Fromm vidí jako stěžejní následující konflikt – mezi návratem k závislé, pasivní zvířecí existenci a vývojem ke zdravé lidské existenci, kde je člověk schopen rozumně uvažovat a uvědomovat si sám sebe v tomto světě.⁹⁴ Dle Fromma se člověk snaží překonat odloučení od přírody snahou navázat vztahy s bližními. Avšak dále zmiňuje, že společnost je již natolik nemocná, že člověk není schopen naplnit ani tuto základní potřebu. I proto Fromm kritizuje kapitalistickou společnost. Tvrdí, že nejenže potlačuje základní potřeby v člověku, zároveň podporuje další odcizení. Dle Fromma má člověk pět základních potřeb, které ho charakterizují jako lidskou bytost:

⁹¹ Tamtéž, s. 179–180.

⁹² Pietikainen, P., „*The Sage Knows You Better Than You Know Yourself*“: *Psychological Utopianism in Erich Fromm's Work*. Published by: Imprint Academic Ltd., 2004, s. 92.

⁹³ Fromm, E., *The Sane Society*. United Kingdom, Routledge & Kegan Paul, 1956, s. 345.

⁹⁴ Black, J. A., *The Path to a „Sane Society*“. Published by: Sage Publications, 1984, s. 76.

1. Potřeba vztažnosti k dalším lidským bytostem.
2. Potřeba transcendence – povznesení se nad pouhou existenci.
3. Potřeba zakořeněnosti – vzájemné vazby mezi a v jednotlivých generacích.
4. Potřeba sebeidentity.
5. Potřeba orientačního rámce a rámce oddanosti.⁹⁵

Fromm navrhuje jako lék pro nemocnou společnost již zmiňovaný komunitární socialismus. Chce, aby ve společnosti žili duševně zdraví lidé mající svobodu, schopnost používat rozum, dívat se na realitu objektivně. Avšak i sám Fromm přiznává, že to bude úkol velice obtížný. Fromm, který vidí jako jedinou možnost pro vyléčení společnosti sociálně-morální ekonomický systém, se obává toho, že člověk se bojí svobody, objektivitu a není schopen se sám za sebe rozhodnout, jaké jednání je pro něj v jeho nejlepším zájmu. Fromm tvrdí, že vlastní myšlenky a rozum by měly být základní hodnotou člověka. Život, mysl a práce jednotlivců by měly být pod jejich vlastní kontrolou, a ne být předmětem donucovací kolektivní moci státu nebo jakékoli jiné autority. Stát by měl pak kontrolovat průmysl a přerozdělování bohatství. Ve společnosti, kde síla vlastního rozumu je hlavní hodnotou, by člověk neměl být společností k ničemu nucen. Člověk by byl aktivním pracovníkem a vykonával by smysluplnou, zajímavou práci. Dělník komunitárního socialismu není ve službách kapitálu na rozdíl od kapitalistického dělníka. V komunitárním socialismu se spojuje osobní svoboda se společenskou odpovědností a jistým podílu na řízení a rozhodování společnosti. Důraz je kladen i na vnitřní svobodu, jež Fromm považuje za velice důležitou. Vládne princip přímého řízení a decentralizace výroby (průmyslové i zemědělské). Vznikají autonomní navzájem spolupracující menší uskupení. Co se informací týče, je důležitá jejich přístupnost, jejich sdílení a předávání. Dbá se na smysluplnost práce přinášející společnosti užitek a zároveň člověku radost a smysl. Pro výrobu je důležité, jak se zaměstnanci cítí, společně rozhodují o fungování výrobního procesu a podílejí se na celém výrobním procesu i užitku a zisku z něj. Zisk však není hlavní cílem, tím jsou v komunitárním socialismu vzájemné vztahy mezi jednotlivci. Existuje vzájemná podpora mezi lidmi, lidé se navzájem respektují, zajímají se o sebe. Výroba pak umožňuje člověku se rozvíjet, z čehož profituje celá společnost. Produkce je tedy prostředkem k životu, ne jeho cílem.

⁹⁵ Elsevier, *Nurse Education Today* – „Erich Fromm: A Sane Society? Mental Health in an insane World.“, 2012.

Socialismus, jež byl v minulosti zneužit například Stalinem, nedošel v praxi k plné realizaci, jelikož bylo odděleno ekonomické hledisko od celkové koncepce humánních a společenských cílů. Dle socialistických myslitelů je pro člověka přirozená vzájemná spolupráce a pomoc. U Marxe byl stěžejním bodem společnosti člověk. Svoboda pro něj znamenala svobodu od politického útlaku. Snaží se nalézt novou harmonii ve vztahu člověk – člověk a člověk – příroda. Člověk se totiž odcizil nejen přírodě, ale i sám sobě a ostatním lidem, jeho život tak postrádá smysl. V socialismu jde o sjednocení, kde svobodný rozvoj jednotlivce vede ke svobodnému rozvoji všech. Zároveň je socialismus kritikou kapitalismu, kde se lidská síla považuje za zboží a člověk ztrácí svou ústřední roli, je pouhým prostředkem na cestě k dosažení ekonomických cílů. Práce by měla dávat člověku smysl, ne být pouze aktivitou prováděnou z nutnosti. Socialistický cíl byl ukončit odcizení člověka od uctívání idolu státu a ekonomiky.⁹⁶

5.4. Frommova svoboda a štěstí

Další důležitou hodnotou pro Fromma je svoboda. Fromm nedefinuje svobodu jako něco, co bychom vlastnili ani se nesnaží osvobodit nového člověka od přírody. Podle něj se svoboda skrývá v procesu osvobození sebe samých v konkrétních činech našeho rozhodování. To, jaké rozhodnutí děláme, nás dle Fromma může učinit svobodnými. Fromm ale přiznává, že k takovému rozhodnutí je zapotřebí také jistá dávka odvahy. Chceme ovládnout přírodu, toužíme po zisku, naše snaha „osvobodit se od“ nás zachytila v modu mít. Ale pouze pokud budeme schopni osvobodit se od modu mít a zaměřit se na modus bytí, pak můžeme být skutečně svobodní. Svobodní bez jinde vznikajících závislostí, bez pocitu osamělosti, či ztracenosti v tomto světě. Otázkou zůstává, zda je to možné. Případně, jak se v dnešní přetechnizované konzumní společnosti tomuto modu alespoň přiblížit.

Fromm vždy vychází z potřeb člověka, kde již právě rozlišuje inklinování k jednomu z modů. Ukazuje rozdíly mezi láskou, solidaritou a krásou a potřeb materiálního ovládnutí druhých až po potřeby patologické (drogová závislost, sadismus, masochismus). Potřeby jsou rozděleny dle toho, zda vedou k růstu člověka, či nás ochromují a ničí. Štěstí pak spatřuje v naplňování potřeb vedoucím k růstu. Podstatou štěstí je dle něj překonání chtivosti, iluzí, nenávisti a dosahování lásky a soucitu

⁹⁶ Zda je Frommem navrhovaný komunitární socialismus proveditelný a nebude zneužit jako jiné socialistické systémy v minulosti nebo se jedná o utopistický ideál je více rozebráno v kapitole „Fromm jako utopista“.

s druhými.⁹⁷ Pokud chceme být vnitřně svobodní, musíme se osvobodit od chtivosti s iluzí a být nezávislí na vnějších silách. Naším hlavním cílem by tedy měl být plný rozvoj osobnosti člověka a nikoli výroba, touha po úspěchu, majetku, moci, společenském postavení. Fromm tvrdí, že svoboda v současném světě je pouhou iluzí. Věříme, že řídíme svobodně svůj život, nicméně se chováme tak, jak společnost požaduje. Pravou svobodu Fromm definuje tak, že musí být zbavena ekonomických imperativů a člověk žije ve společenské harmonii pod komunitárním socialismem.

Pro Fromma je dalším důležitým prvkem v lidském životě štěstí. Nikoli ale štěstí chvilkové nebo konzumní. Fromm mluví o štěstí jako o něčem, co je opakem starostí, smutku a deprese. Je to stav pocházející ze smysluplného života za účasti lásky a rozumu, tak se sjednocujeme se světem. Jedná se o intenzivní vnitřní aktivitu.

Fromm shrnuje, že člověk se již natolik osvobodil od přírody, že zároveň s tím přichází negativní důsledek odcizení se sobě samému. Dosáhli jsme vytoužené svobody a teď před ní utíkáme. Kritizuje samoúčelný smysl blahobytu, kapitalismus a také to, že výroba je více prostředkem než cílem. Naše postavení ve společnosti je dáno naší schopností prodat se a již ne našimi opravdovými dovednostmi. Životem nás provází neustálá touha po konzumaci. Myslíme, že konzumací se staneme šťastnými, nicméně se sami sobě neustále vzdalujeme. Dle Fromma je důležité si uvědomit, že pokud chceme společnost reformovat, musíme se zaměřit na řešení příčin, nikoli potlačování důsledků. Je třeba si připustit, co je nyní ve společnosti špatně, a řešit tyto problémy u prvopočátku. Musíme najít nová měřítka našich hodnot a forem. Člověk potřebuje získat zpět svoji ústřední pozici a podílet se aktivně na životě společnosti. Společně s tím ale nepřestávat řídit ani svůj vlastní život. Tak můžeme pomalu získat zpět svou lidskost. Ekonomika je ve službách člověka. Člověk se nestává kapitalistickým otrokem. Fromm staví člověka před rozhodnutí mezi robotizací a humanistickým komunitárním socialismem. Fromm sám je zde mírně pesimistický a obává se, že člověk zvolí robotizaci. Avšak dalším odcizováním a automatizací se z našich životů bude dále vytrácet radost, víra a smysl života. Bude se stále zvyšovat počet psychických nemocí u jednotlivců, tím se i společnosti povede hůře. Dříve hrozilo člověku nebezpečí, že upadne do otroctví, dnes stojí proti hrozbě proměny v robota. Pokud se v 19. století říkalo: „Bůh je mrtev“, tak dle

⁹⁷ Fromm, E., *Umění být* (přel. Vlastislava Žihlová, dědicové, a Milan Váňa). Praha, Portál, s.r.o. 2016, s. 143.

Fromma by ve stoletím 20. platilo: „Člověk je mrtev“. Fromm si nicméně stále uchovává nějakou naději. Naději v lidský rozum a dobrou vůli člověka.

6 Fromm jako utopista

Fromm sám sebe možná považoval za mudrce, o němž hovoří Berlin ve své eseji o svobodě,⁹⁸ a rozhodl se tak předložit vizi nové společnosti, nového člověka. Frommem představená vize nové společnosti sice může vypadat lákavě, ale ve skutečnosti sdílí mnohem více znaků s utopickými myšlenkami než s reálně orientovanými politickými teoriemi. Pro vytvoření nové společnosti Fromm potřebuje nového člověka. Právě v tom se skrývá Frommův utopismus. „Nemohu zde odpovídat za jeho teorie; jsou příliš spleťtité a nejasné, aby se daly krátce shrnout. Jeho léčebný prostředek naší nedokonalosti je – jako obyčejně – nové uspořádání společnosti. To souhlasí: my lidé jsme formování společností. Avšak: společnost je tvořena člověkem. Jak mohou lidé, kteří byli utváření nějakou společností, která byla vytvořena podobnými lidmi, změnit tuto společnost v její opak? Jako většina utopistů, tak potřebuje i Fromm lidi, kteří jsou úplně jiní než ti, kdo společnost utvářejí.“ (H. S. Eysenck)

Fromm si je jist, že pro lidstvo existují pouze dvě alternativy. První z nich je zkáza lidstva a zánik společnosti a druhou je zachování civilizace, to ale pouze za podmínky, že bude nastolen nový řád – komunitární socialismus. Stejně jako mnoho dalších utopistů je Fromm přesvědčen, že zásadní změna musí přijít ve vnitřním nastavení člověka, v jeho uvědomění si skutečných potřeb a přání. Bez toho nebude možná ani následná společensko-ekonomická reformace vedoucí k zachování společnosti.⁹⁹ Otázkou ale zůstává, zda je Frommova nová společnost reálně uskutečnitelná, zda již historie neukázala, že Frommem navrhovaný systém bude zneužit a k lepší společnosti nepovede. Frommova vize nové společnosti s komunitárním socialismem jako ideálním systémem funguje skvěle v teoretické rovině života. Pokud si ji ale představíme v životě praktickém, opravdu si nelze nevšimnout utopistických tendencí. I historie již ukázala, že člověk bude

⁹⁸ „The sage knows you better than you know yourself, for you are the victim of your passions, a slave living heteronomous life, purblind, unable to understand your true goals.“ (Berlin, I., Čtyři eseje o svobodě.)

⁹⁹ Pietikainen, P., „*The Sage Knows You Better Than You Know Yourself*“: *Psychological Utopianism in Erich Fromm's Work*. Published by: Imprint Academic Ltd., 2004, s. 105.

vždy nakonec tíhnout k tomu získat větší moc, více peněz, lepší společenské postavení. A to bez ohledu na to, v jakém politickém uspořádání se nachází.

Základní hodnotou ve Frommově společnosti je sdílení – sdílení zisku, práce, informací, zkušeností. Fromm předpokládá, že ve společnosti komunitárního socialismu bude lidi naplňovat spolupráce a jiné formy solidarity s ostatními. Jeho vize závisí na předpokladu, že pokud jsou lidé opravdu svobodni, pak se ke všem chovají jako k sobě rovným.¹⁰⁰ Fromm zůstává pevně přesvědčen, že člověk je ve svém jádru odolný vůči požadavkům aktuální společnosti, ve které žije. Vždy bude mít univerzální potřeby lásky a solidarity zakořeněné hluboko v sobě a bude tak schopen se postavit tendencím současné společnosti a vytvořit společnost novou, založenou na pravých hodnotách.

Již bylo řečeno, že socialismus byl v minulosti jako systém u moci zneužit. Otázkou tedy zůstává, zda je tento systém pro lidstvo uskutečnitelný, nebo se vždy najde někdo, kdo bude chtít více než ostatní a minulost zneužití tohoto systému se bude opakovat. Kritický pohled komplexně shrnuje Zdeněk Janík v doslovu ke knize *Strach ze svobody*: „Frommova velikost spočívá v odhalení psychologické spoluúčasti na problému svobody, stává se však nejistým v praktické aplikaci pro utopičnost domýšlení svých objevů, v jejich možné realizaci.“¹⁰¹ Ale to nic nemění na závažnosti současné situace, ve které se jako lidstvo nacházíme a na tom, že je třeba s touto situací něco dělat. Sám Fromm však přiznává, že úkol je to nelehký.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 114-115.

¹⁰¹ Janík, Z., Doslov. In: Fromm, E., *Strach ze svobody*. (přel. Vlastislava Žihlová). Praha, Portál, 2014, s. 156.

Závěr

Ve své diplomové práci jsem předložila Frommovy argumenty zdůvodňující jeho přesvědčení, že naše neustálé zvyšování spotřeby směřuje nevyhnutelně k tomu, že se nám stane osudným. Moderní průmysl s sebou nese pokrok, ať již na úrovni lidských a společenských práv nebo vědy, techniky a životní úrovně. Na druhé straně však radikální hédonismus¹⁰² vytváří podmínky pro růst sobectví a chtivosti. Homo consumens, dnešní člověk, si myslí, že přírodu ovládá, bere ji jako zdroj surovin, dokonce se snaží vládnout sám nad svým životem, za štěstí považuje blahobyť a pohodlí. Fromm mluví o současném paradoxu společnosti, kdy na straně jedné jsme leniví a ve volném čase se snažíme stihnout co nejvíce zážitků, na straně druhé jsme absolutně pohlceni prací a honbou za ziskem, kdy nám pak moc volného času nezbyvá. Avšak podíváme-li se pozorněji, uvidíme pouze moderního člověka uvězněného jako kolečko v kafkovském byrokratickém stroji.¹⁰³ Systém roste na úkor jednotlivce. Otázka „Co je dobré pro člověka?“ je nahrazena otázkou „Co je dobré pro růst hrubého domácího produktu?“¹⁰⁴

Ukázala jsem, proč Fromm věřil, že modus mít, jenž je základem industriálního kapitalismu, je destruktivní a nebezpečný pro člověka, jež chce žít dobrý a naplněný život. Fromm zdůrazňuje, že bychom se měli orientovat na modus být, uvádí důvody proč, dále i jeho koncepci, jak by taková nová společnost měla vypadat, pokud je tedy vůbec možné tu současnou reformovat do podoby potřebné pro modus být.

Jedním z nejdůležitějších poselství Ericha Fromma, které bychom si z jeho tvorby měli odnést, je důležitost úsilí o rozvíjení vlastního života. Ten by se měl stát naším uměleckým dílem, tím nejdůležitějším v našem životě. „Proces života je sám prakticky považován za umělecké dílo. Život je mistrovským dílem jednoho každého člověka – jde v něm o optimální růst a vlastní život se považuje za nejdůležitější.“¹⁰⁵

Ve své práci jsem se snažila ukázat, že je dílo Ericha Fromma i v současné době důležité. Jeho myšlenky mohou být v dnešní době dokonce aktuálnější tématem, než byly v době publikování jeho knih a článků. Mocenské vlastnění stojí proti znovunalezení

¹⁰² Z řec. hédoné – radost, potěšení, veselá nálada, též slast, požitek, příjemnost, rozkoš. (Nekvinda. L., *Stručný pojmový slovník k dějinám filosofie*. Hradec Králové: Gaudeamus, 1997, s. 67.) U Fromma reprezentuje hédonismus přístup k životu ve vlastnickém modu. Honba za potěšením ve vlastnickém modu se v dnešní době dle Fromma stále stupňuje, proto Fromm nazývá hédonismus radikálním.

¹⁰³ Fromm, E., *Mít, nebo být* (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2020, s. 220.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 223.

¹⁰⁵ Fromm, E., *Umění naslouchat* (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2018, s. 70.

cesty k sobě samému a zachování tak naší společnosti. A i přes předložený pohled na Frommovu vizi obnovy společnosti a nového člověka jako na utopistickou teorii, nesmíme opomenout hlavní problém, kvůli němuž Fromm koncepci nové společnosti předkládá. Tím je člověk v modu mít a společnost spějící k zániku. Je tedy potřebné tuto problematiku konfrontovat s dnešním světem a snažit se přijít na proveditelné způsoby, jak se modu být v reálném životě začít alespoň přibližovat.

Bibliografie

1. Black, J. A., *The Path to a „Sane Society“*. Published by: Sage Publications, 1984.
2. Bloomsbury. *Rainer Funk*. [online]. [14.3.2023]. Dostupné z: <https://www.bloomsbury.com/uk/author/rainer-funk/>
3. Elsevier, *Nurse Education Today – „Erich Fromm: A Sane Society? Mental Health in an insane World*. 2012.
4. Friedman, J. L., Schreiber A. M., *The Lives of Erich Fromm: Love's Prophet*. Columbia University Press, 2014.
5. Fromm, E., *Anatomie lidské destruktivity*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997.
6. Fromm, E., *Beyond the Chains of Illusions: my encounter with Marx and Freud*. Bloomsbury Academic, 2017.
7. Fromm, E., *Cesty z nemocné společnosti* (přel. Jindra Hubková). Earth Save, 2009.
8. Fromm, E., *Člověk a psychoanalýza*, Praha: Aurora, 1997.
9. Fromm, E., *Die Furcht vor der Freiheit*. Farrar & Rinehart. 1941.
10. Fromm, E., *Mít, nebo být* (přel. Jan Lusk), Praha, Portál, 2020.
11. Fromm, E., *Ihr werdet sein wie Gott*. Open Publishing. 1966.
12. Fromm, E., *Jde o člověka!* (přel. Michal Hauser). Continuum, 2004.
13. Fromm, E., *Psychoanalyse und Ethik. Bausteine zu einer humanistischen Charakterologie*. Open Publishing. 2015.
14. Fromm, E., *The Sane Society*. Open Road Media, 2013.
15. Fromm, E., ed. *Socialist humanism: an international symposium*. Doubleday, 1965
16. Fromm, E., *Strach ze svobody* (přel. Vlastislava Žihlová). Praha, Portál, 2014.

17. Fromm, E., *Umění být* (přel. Vlastislava Žihlová, dědicové, a Milan Váňa). Praha, Portál, s.r.o. 2016.
18. Fromm, E., *Umění milovat* (přel. Jan Vinař). Praha, Portál, 2015.
19. Fromm, E., *Umění naslouchat* (přel. Jan Lusk). Praha, Portál, 2018.
20. Fromm, E., *Wege aus einer kranken Gesellschaft*. DTV. 1955.
21. Fromm, E. a Maccoby, M., *Social character in a Mexican village*. Prentice-Hall, 1970.
22. Funk, R., *Erich Fromm* (přel. Vlastislava Žihlová). Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994.
23. Lankshear, C., *On Having and Being: The Humanism of Erich Fromm*. Published by: Peter Lang AG, 2003.
24. Nekvinda, L., *Stručný pojmový slovník k dějinám filosofie*. Hradec Králové: Gaudeamus, 1997.
25. Pietikainen, P., „*The Sage Knows You Better Than You Know Yourself*“: *Psychological Utopianism in Erich Fromm's Work*. Published by: Imprint Academic Ltd., 2004.